

AZƏRBAYCAN DİLİ

8

ÇAŞIĞLU
Bakı-2010

Yusif Seyidov
Təhminə Əsədova

AZƏRBAYCAN DİLİ

*Ümumtəhsil məktəblərinin
8-ci sinifləri üçün dərslik*

*Azərbaycan Respublikası
Təhsil Nazirliyinin
31.07.2003-cü il tarixli 737
nömrəli əmri ilə təsdiq edilmişdir.*

ÇAŞIOĞLU
2010

*Elmi redaktorları: professor Nizami Cəfərov,
professor Yusif Seyidov*

İxtisas redaktoru: dosent Faiq Şahbazlı

*Rəyçilər: Professor Həbib Zərbəliyev
Azərbaycan Dillər Universiteti*

*Nuriyyə Ağayeva
Bakı şəhəri, 273 nömrəli orta
məktəbin müəllimi*

Seyidov Y.M., Əsədova T.A. Azərbaycan dili. 8-ci siniflər üçün
dərslük. Bakı: Çarşıoğlu, 2010. – 144 səh.

Şərti işarələr:

Cümle üzvlərinin işarələri:

Mübtəda - _____
Xəbər - _____
Tamamlıq - - - - -
Təyin - ~~~~~~
Zərflük - ~~~~~~

S 4306020200 - 543
082 - 10

© “Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi”, 2010
© “Çarşıoğlu” nəşriyyatı, 2010

İndi Azərbaycan dilinin özünə məxsus inkişaf qanunları ilə cilalanmış kamil qrammatik quruluşu, zəngin söz fondu, geniş ifadə imkanları, mükəmməl əlifbası, yüksək səviyyəli yazı normaları vardır.

Heydər Əliyev

Bu dərsliyi orta məktəblər üçün "Azərbaycan dili" dərsliyinin sintaksis hissəsinin 50 ildən artıq müəllifləri olmuş akademik M.Ş.Şirəliyevin və professor M.H.Hüseynzadənin əziz xatirələrinə həsr edirik.

SİNTAKSİS

Bilirsiniz ki, qrammatikanın iki şöbəsi var: morfolojiya və sintaksis. 6-7-ci siniflərdə morfolojiyanı keçibsiniz. İndi isə 8-9-cu siniflərdə sintaksisi keçəcəksiniz.

Sintaksisdə söz birləşmələrindən və cümlələrdən bəhs edilir. Bir neçə misalla tanış olun.

Söz birləşmələrinə aid: uca dağlar, gen dərələr, könül açan mənzərələr, ana məhəbbəti, ata qayğısı.

Cümlələrə aid: Sentyabr yay fəslinin son ayıdır. Qarşıdan payız gəlir. Sentyabrın 20-də gecə ilə gündüz bərabər olur.

Morfologiya ilə sintaksis bir-biri ilə əlaqədardır. Söz birləşmələri və cümlələrin xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün əvvəlcə nitq hissələrini öyrənmək lazımdır. Siz nitq hissələrini öyrənibsiniz. Ancaq sintaksisə aid mövzulara keçməzdən əvvəl, tapşırıq mətnləri əsasında nitq hissələrini yada salmaq və təkrar etmək lazımdır. Ona görə də 8-ci sinifdə Azərbaycan dili dərsi belə təkrarla başlanır.

VI - VII siniflərdə keçilmişlərin təkrarı

1. Mətni köçürün, əsas nitq hissələrinə aid sözlərin altından bir, köməkçi nitq hissələrinə aid sözlərin altından iki xətt çəkin.

Əziz balalar! Gözəl və xoşbəxt və tənimizin şirin və dadlı neməti sizsiniz. Övladları xoşbəxt və çalışqan bir xalqın gələcəyi daima parlaq və böyük olar.

Öz cərgələrinizdən gələcək alimlər, şairlər, bəstəkarlar, rəssamlar, teatr və sənət xadimləri yetirin!

Qoy elm ilə hünər sizin zinətiniz olsun. Hünərsiz elmin səmərəsi olmadığı kimi, elmsiz hünər də nəticə verməz. Təmiz ürək, dostluğa sədaqət, məslək eşqi uğrunda fədakarlıq, Vətənimizə məhəbbət, həm də sonsuz bir məhəbbət sizin yaşığınız olsun!

Ata-analarınıza və böyüklərə hörmət sizin vicdan borcunuzdur!

Öz müəllimlərinizi də sevin. Müəllimlərinizin zəhmətinə qiymət verin, onların başını ucaldın...

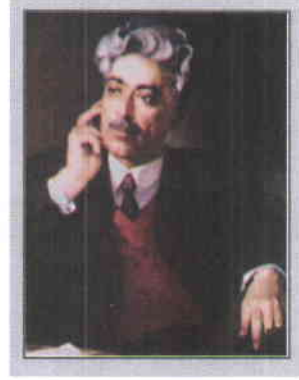
Elm və mədəniyyət böyük zəhmət tələb edir. İndidən zəhmətə qatlaşmağa çalışın. Xoşbəxt olun, böyüyün, gələcək sizindir.

(S.Vurğun)

2. Mətnədə olan lüğəvi mənəli sözlərin hansı nitq hissələrinə aid olduğunu müəyyənləşdirin və onları aşağıdakı formada sütunlarda yazın.

Pəncərənin qabağında durub təzəcə cana gələn həyəətə baxırdım. Təbiət ayılırdı - körpənin yuxudan ayrılması kimi. Təbiət xumarlanırdı - beşikdə xumarlanan uşaq kimi. Təbiət gülürdü, ayağa qalxırdı, şənlənirdi - qayğısız körpələr kimi.

Elə bu zaman pəncərənin qabağında bir quş yerə sərildi. Qalxmaq istədi. Bacarmadı. Bir də güc verdi. Gec idi. Onun bir qanadı qırılmışdı. Gözlərimi yumdum. Qulağıma həzin bir səs gəldi. Sanki quşcuğaz öz hüznü mahnısını oxuyurdu.

“Yenicə pərvazlanmağa başlamışdım. Namərdlər qanadımı qırdılar, mənı uçmaqdan məhrum etdilər. Mən uçmaq üçün yaranmışdım, zirvələrə qalxmaq üçün yaranmışdım, dəstəməz uçdu, mən sürünənlər arasında qaldım...”.

Sonra bu səs bahar pıçılıtlarında əriyib getdi. Quşcuğaz hələ də yerində çırpınırdı.

(Cəfər Bağır)

İsim	Sifət	Say	Əvəzlik	Fel	Zərf

3. Lüğəvi mənası olmayan sözləri seçin və onları nitq hissələri üzrə qruplaşdırıb aşağıdakı sütunlarda yazın.

Bəlkə, bu yerlərə bir də gəlmədim (Məmməd Araz). Ürək təmiz olmalıdır bulaqların suyu kimi (Səməd Vurğun). Lətifə özü də məsləhət bilir, deməli, hər şeyi əvvəldən götür-qoy edib (M.Hüseyn). Yadıma düşdü ki, Kamal ondan altı-yeddi yaş böyükdür (M.İbrahimov). Oxumağı sevir, oxuduqlarını anlayır, taleyimdən razıyam, çünki qızım da mən düşündüyüm kimi düşünür (M.S.Ordubadi). Qorxma, mən pərvanə kimi dövrənə fırlanıb sənə gələn bələləri sinəm ilə qarşılam (C.Cabbarlı). Di gəl durnalara bir şeir deyək (Səməd Vurğun). Bu adam nə elədiyini dərindən düşünübümü? (H.Abbasadə). Bəlkə, elə buna görə də ilk görüşdən o, xoşuma gəlmişdi. Axı mən Haqverdiyevi çox sevirdim (H.Abbasadə).

Ah, təhsil illəri, təhsil illəri!

Yenə əzizsiniz öz canım kimi.

(İ.Səfərli)

Qoşma	Bağlayıcı	Ədat	Modal sözlər	Nida

4. Sürü, ilxı, naxır sözlərinin mənalərini izah edin.

5. Sürü, ilxı, naxır sözlərinə cəm şəkilçiləri əlavə edin və onların hər iki formasını cümlələrdə işlədin.

6. Dəniz, göl, çay, dağ, dərə, bağ, yol sözlərinə cəm şəkilçiləri əlavə edin və onların tək və cəmlərini qarşı-qarşıya yazın.

Nümunə: ağac – ağaclar.

7. Nizami, Nəsimi, Xətayi, Füzuli, Vaqif xüsusi isimlərinə cəm şəkilçiləri əlavə edin və cəm formalarının mənalarını izah edin.

8. İsimləri seçin, hansı halda olduqlarını müəyyən edin və sütunlarda yazın.

Qatar bəndini qırmış kəhər at kimi dərələrdən keçir, meşələrə cumur, dağları aşır, yaşıllıqları ötür, qışqıraraq, tüstüləyərək süzüb gedir.

Mən vaxtilə seyrinə həsrət çəkdiyim bu gözəl yerlərdən doya bilmirəm. Böyüyən şəhərlər, şənlənən kəndlər, dumdu ru bulaqlar, sakit çaylar, sərin kölgəliklər, təpəsində uca evlər tikilmiş dağlar göz önündən keçir. Nəzərlərim uzaq, göy dağları nişan alır, təyyarə axtaran projektorlar kimi üfüqlərdə dolanır.

(Mir Cəlal)

Adlıq hal	Yiyəlik hal	Yönlük hal	Təsirlik hal	Yerlik hal	Çıxışlıq hal

9. Vətən, xalq, ölkə, azadlıq sözlərini yazılı şəkildə hallandırın.

10. Məktəbin müdiri. Məktəb müdiri. Pəncərənin şüşəsi. Pəncərə şüşəsi birləşmələrindəki məktəb və pəncərə sözlərinin şəkilçili və şəkilçisiz formalarının hansı halda olduğunu qeyd edin.

11. Dostum kitabı oxudu. Dostum kitab oxudu. Dostum məktubu yazdı. Dostum məktub yazdı. Bu cümlələrdəki kitab və məktub sözlərinin şəkilçili və şəkilçisiz formalarının ismin hansı halında olduğunu göstərin.

12. Mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlərin hansı şəxslərə (tək və cəm) aid olduğunu müəyyənləşdirin və sütunlarda yazın.

Deyin, gülün, övladlarım, heç qısmayın səsinizi (S.Vurğun). Kəndimizin gecəsi döndü nurlu sabaha (M.Rahim). Mənim həkimliyim yüksək bir arzu ilə bağlanmışdı. Bütün təh-

silim boyunca insanın psixologiyasını, mənəvi aləmini də öyrənməyə çalışmışam (Mir Cəlal). Bizim təyyarəmizin pərvanələri təzəcə sakit olmuşdu (R.Rza). Bu sətirler bizim yeni dünyamızı, yaşayıb yaradan insanların əbədi, mənəvi baharını tərənnüm edir (R.Rza). Qatarımız Culfadan keçib, Ordubada yaxınlaşmışdı (R.Rza). Bizim ulu babamız bu kənddə xırda feodallardan biri olmuşdur (R.Rza). Arzum, diləyim Xəzər, canım, ürəyim Xəzər (S.Rüstəm).

Vətən daşı olmayandan
Olmaz ölkə vətəndaşı.

(M.Araz)

Görən gözümü, ürək sözümü,
Mənim özümü
Nəğməli dillərdə axtararsınız.

(S.Rüstəm)

Birinci şəxs		İkinci şəxs		Üçüncü şəxs	
tək	cəm	tək	cəm	tək	cəm

13. Kitab, dəftər, yol, ütü sözlərinə mənsubiyyət şəkilçiləri artırmaqla şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişin.

14. Mənim dəftərim, sənin dəftərin birləşmələrindəki sözlərə artırılmış eyni formalı şəkilçilərin (ım-im, ın-in) bir-birindən fərqi nədir?

15. İsimləri köçürün, qarşısında antonimlərini yazın. Dağ, gecə, axşam, yer, təpə.

16. Yaxşı, pis, gözəl, təmiz sifətlərindən isim düzəldin.

17. Bilmək, görmək, getmək, yürümək fellərindən isim düzəldin.

18. Azərbaycan dilində mürəkkəb isim olan xüsusi şəxs adları deyin.

19. Köçürün, sifətləri seçib ayrıca yazın.

Pəncərədən daha zəngin və şəkilli atlas pərdələr asılmışdır. Köhnədən yalnız bircə pəncərə yanındakı ağ rəngli piano, pianonun üstündəki balaca rəngli və rəngin içindəki

fotoşəkillər qalmışdır (M.İbrahimov).

Verimli torpağı, geniş çölləri,
Çalışqan ərləri, igid elləri,
Böyük gəmiləri, dəmir yolları,
Keçidləri, rizləri var ölkəmin.

(C.Cabbarlı)

20. Ağıl, cəsarət, fikir, daş isimlərindən şəkilçilər vasitəsi ilə sifət düzəldin.

21. Aç, sök, gül, qaç fellərindən şəkilçilər artırmaqla sifət düzəldin.

22. Qara, ağ, göy, baxan, göz, saqqal, qaş, incə, bel sözlərini iki-iki birləşdirib mürəkkəb sifətlər düzəldin.

23. Qırmızı, sarı, ağ, qara, boz, göy sifətlərini sifətin azaltma və çoxaltma dərəcələrində işlədin və aşağıdakı formada cədvəldə yazın.

Adi dərəcə	Azaltma dərəcəsi	Çoxaltma dərəcəsi

24. Sifətləri köçürün, qarşısında antonimlərini yazın: geniş, bərk, şirin, qorxaq, güləyən, dərin, uca.

Nümunə: yaxşı-pis.

25. Sifətlərin və sayların isimlərlə əlaqələnməsinə diqqət edin. Maraqlı kitab - beş kitab; uca bina - iki bina; yaxşı yoldaş - bir yoldaş.

26. Saylarla isimlərin və saylarla sayların birləşməsinə fikir verin.

Beş ağac - beş yüz, üç dost - üç min.

27. Birdən ona qədər olan müəyyən miqdar saylarının hər birini həm rəqəmlə, həm də hərflərlə qarşı-qarşıya yazın.

Nümunə: 1 - bir.

28. Birdən ona qədər olan miqdar və sıra saylarını isimlərlə işlədin.

Nümunə: iki adam, ikinci adam.

29. Sayları məna növlərinə görə qruplaşdırıb sütunlarda yazın.

Müəyyən miqdar sayları	Qeyri-müəyyən miqdar sayları	Sıra sayları

Çox, beş, üçüncü, altıncı, on, xeyli, yüz, min, az, doqquzuncu, altmış, yetmiş, əllinci, beşinci.

30. Köçürün, əvəzlilikləri seçin, məna növlərini göstərin.

Biz köçürük bu dünyadan, onlar qalır yadigar (S.Vurğun). Bir mən idim, bir sən idin, bir də al boya (C.Cabbarlı). Kim isə bu pianoda “Çahargah” çalır (M.İbrahimov). Hamı onun qolundan tutaraq qaldırır (M.İbrahimov). Biz həmişə bir evin uşaqları kimi böyümüşük. Bütün bunlar sizə başqa cür təsir bağışlayıb, məni bağışlayın, mən gərək özümü bu cür aparmaydım (M.İbrahimov). Kim bilir, kim bilir, neçədir dünyanın yaşı!? (S.Vurğun).

Mənə ulduz boyda işıq ver, desəm,
Sən məndən günəşli asiman istə. (N.Xəzri)
Səma nəhəng, büllur bir eynək,
Biz onu görmürük, o bizi görür. (N.Xəzri)

31. Əvəzliliklərin növlərini yadınıza salın və onları aşağıdakı forma üzrə qruplaşdırıb yazın.

Şəxs əvəzlilikləri	İşarə əvəzlilikləri	Sual əvəzlilikləri	Qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzliliklər	Təyini əvəzliliklər

32. Başqa sözlərlə əlaqələndirmək vasitəsi ilə felin inkar formasını ona oxşar sözlərdən fərqləndirin: gəlmə - gəlmə, qazma - qazma, vurma - vurma, süzmə - süzmə, dolma - dolma.

33. Təsirli və təsirsiz felləri fərqləndirin və aşağıdakı qayda üzrə yazın:

təsirli fellər:

təsirsiz fellər:

Bilmək, gülmək, qaçmaq, görmək, yatmaq, baxmaq, yazmaq, yanmaq, yandırmaq, gəlmək, yetirmək, qarşılamaq, baş-

lamaq, ağlamaq, qurmaq, uçurmaq, tikmək, üşümək, donmaq, solmaq, ağartmaq, ağartmaq, qaraltmaq, qaraltmaq, qaralamaq.

34. Fellərin hansı qrammatik növdə olduğunu müəyyən edin və cümlələrdən çıxarıb növlər üzrə yazın.

Məktub yazıldı. Dostum mənə məktub yazmışdı. Bir-birimizlə daima yazışırdıq. Boksçular görüşdülər, vuruşdular, döyüşdülər, yenə görüşdülər. Ana oğlundan aldığı məktubu oxutdurdu və ona cavab məktubu göndərdirdi. Onlar yuyundular, darandılar, geyindilər və teatra getdilər.

35. Yazmaq, oxumaq, bilmək, görmək fellərini şəxs və kəmiyyətə görə dəyişin və sütunlarda yazın.

Birinci şəxs		İkinci şəxs		Üçüncü şəxs	
tək	cəm	tək	cəm	tək	cəm

36. Danışmaq, sevinmək, gülmək, öyrətmək fellərini üçüncü şəxsin təkində zamanlar üzrə dəyişin və göstərilən qaydada yazın:

İndiki zaman:

Keçmiş zaman:

a) şühudi keçmiş:

b) nəqli keçmiş:

Gələcək zaman:

a) qəti gələcək zaman:

b) qeyri-qəti gələcək zaman:

37. Baxmaq, başlamaq, danışmaq fellərini felin şəkilləri üzrə dəyişin və onları cümlələrdə xəbər kimi işlədin.

38. Köçürün, təsriflənməyən fel formalarını seçib qruplaşdırın.

Məsdər:

Feli sifət:

Feli bağlama:

Nə əkmək istəsən, qoyma vaxtı keçsin. Əkin-biçin vaxtı çatdıqda torpağı unutma, gələn ilin səpini haqqında bu il tədbir gör. Kəndçilikdən xeyir görmək istəyirsənsə, abadlıq işləri

ilə məşğul ol (“Qabusnamə”). Dövlət Konservatoriyasını qurtaran Arzu qaynar bir yaradıcılıq aləminə düşmüşdü. Arzu yorulmaq bilmədən gecə də, gündüz də çalışırdı (S.Rəhimov).

39. -an, -ən; -miş, -miş, -muş, -müş; -acaq, -əcək şəkilçilərini əlavə etməklə feli sifətlər düzəldin və onları isimlərin əvvəlində yazın.

40. Tire ilə ayrılan sözlərin fərqlərini göstərin.

Gülən - gülməyən, sınan - sınıq, ağlayan - ağlağan, oxunmuş əsər - əsər oxunmuşdur, gələcək gün - gün gələcəkdir.

41. -ib: -ib, -ub, -üb şəkilçilərini həm zaman, həm də fe-li bağlama şəkilçiləri kimi işlədin.

42. Köçürün, zərflərin məna növlərini müəyyənləşdirin.

Zəhra ağlamadı, qışqırmadı, geri də çəkilmədi (M.İbrahimov). Həsən gözləyirdi ki, indicə Zəhra qapını açıb içəri girəcək (M.İbrahimov). Firuzə onu anlayıb təkid etmədi, başqa yollar axtarmağa başladı, əvvəlcə istədi Həsənə kağız yazsın, sonra bu fikirdən vaz keçdi (M.İbrahimov).

Noldu, ehtiyatsız yenə dolandın,
Bulaqda kuzəni sındırdın dünən.
Sonra baxıb ona hayıfsılandın,
Bir ağrı hiss etdim ürəyində mən.

(N.Xəzri)

43. Tez, uzaq, yuxarı, irəli, əvvəl zərflərinin antonimlərini müəyyən edib, onlarla qarşı-qarşıya yazın.

44. Cümlələri əsas nitq hissələrinə görə morfoloji cəhətdən təhlil edin. Sonra sözləri cümlədə işləndiyi formasını saxlamaqla aşağıdakı ardıcılıqla yazın.

İsim:

Sifət:

Say:

Əvəzlik:

Fel:

Zərf:

Sara: Bəhram, görürsənmi, mənim çiçəklərim nə qədər gözəldir! Vallah, bu çiçəkləri özümdən çox istəyirəm. Özüm

əkmişəm, özüm bəsləmişəm... Sənin belə çiçəklərin varmı?..
(C.Cabbarlı)

Bəhram: Allah sizdən razı olsun, əmigəlini!

Gülnisə: Mən səni əvvəldən özümə oğulluğa götürmüşəm və ümidvaram ki, sən də mənə oğul olmağa razı olub sözündən çıxmazsan! (C.Cabbarlı)

Ayazlı, şaxtalı bir qış axşamı
Yeddi yoldaş olub, yola düzəldik. (S.Vurğun)

45. İlə sözünü cümlədə həm bağlayıcı, həm də qoşma kimi işlədin.

46. Ki sözünü cümlədə həm bağlayıcı, həm də ədat kimi işlədin.

47. Cümlələri morfoloji cəhətdən (nitq hissələri üzrə) təhlil edin.

Buzlaq. Təsəvvür edin ki, biz səninlə buzlağa gedib çıxmışıq. Yay olsa da, bura soyuqdur, sərt külək əsir, çovğun qalxır... Sərt boranlar illərlə qarı sovurub, bir neçə metr qalınlığında qar yığınları yaradır... Beləliklə, ildən-ilə qar üst-üstə yığılaraq, qalınlığı yüz metrərə çatır.

Qarın üst təbəqələri altdakı təbəqələri sıxıb presləyir. Sıx, şəffaf buza çevirir. Təzyiq nəticəsində buzun alt və orta təbəqələri dağın döşü ilə aşağı sürüşür. Buzlaq çay kimi axır, lakin ağır-ağır axır.

48. Nitq hissələrinin adlarını sıra ilə deyən və yazın.

49. Sınıfdə ifadəli oxuyun.

Məmmədəğa Şirəliyev

Akademik Məmmədəğa Şirəliyev (1906 - 1991). XX əsr görkəmli Azərbaycan dilçilərinin ikinci nəslinə mənsub olan alimlər arasında Məmmədəğa Şirəliyev, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Muxtar Hüseynzadə daha çox fərqlənmişdilər. Onlar dilçiliyimizin bir sıra sahələri ilə məşğul olmuşlar. Lakin hər birinin konkret tədqiqat sahələri olmuşdur.

M.Şirəliyev daha çox dialektologiya, Ə.Dəmirçizadə daha çox dil tarixi, M.Hüseynzadə daha çox müasir Azərbaycan dilinin tədqiqatçısı kimi tanınmışdır. Onlar üçü də orta və ali məktəb dərslərlərinin müəllifləri olmuş, üçü də ali məktəblərdə kafedra müdiri işləmiş və dərslər demişlər.

Akademik M.Şirəliyev türkologiyada ən nüfuzlu və ən məşhur dialektoloq hesab olunurdu. Azərbaycanda dialektoloji tədqiqatların rəhbəri və bilavasitə iştirakçısı olmaqla dialektoloji materialların toplanmasında, təsnifində, öyrənilməsində çox iş görmüşdür. Azərbaycan Dövlət Universitetində kafedra müdiri, elmi işlər üzrə prorektor, Dilçilik İnstitutunun direktoru və s. vəzifələlərdə tədqiqat və təhsil işlərinə rəhbərlik etmişdir.

SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Söz birləşməsi iki və daha artıq müstəqil sözün mənə və qrammatik cəhətdən birləşməsindən əmələ gəlir.

Məsələn: *böyük şəhər, dağ havası, şəhərin sərin mehi, kitabı oxumaq, dərəcə gedən uşaq, torpağa bağlılıq* və s.

Sözlərin mənə və qrammatik əlaqəsindən mürəkkəb söz də (günəbaxan), cümlə də (təbiət gözəldir) əmələ gələ bilər.

50. Mətni köçürün, söz birləşmələrinin altından xətt çəkin.

Sentyabr ayında havalər isti keçir. O, yayın son ayı hesab olunur. Qarşıdan payızın nəfəsi gəlir. Məktəblərdə dərslər bu ayda başlanır. Məktəbə gedən uşaqların arasında birinci sinfə gedənlər də var. Məktəbə getmək, şagird olmaq, dərəcə oxumaq onların ilk arzusudur. Respublikamızın bu körpə vətəndaşları böyüyəcək, azad vətənimizdə daha gözəl həyat qurucuları olacaqlar.

51. Araz, göl, pambıq, ədəbiyyat, yığım, çay, kitab, göy, yazmaq, məktub sözlərini iki-iki birləşdirib söz birləşmələri düzəldin.

52. Kənd, payız, tələbəklik, ana, qızılgül sözlərini birinci (təbə) tərəf kimi işlətməklə söz birləşmələri düzəldin.

53. Doğmalığ, tərəvət, ellər, həyat, bağlılıq sözlərini ikinci (əsas) tərəf kimi işlətməklə söz birləşmələri düzəldin.

54. Gələn, gəlmək, gələndə, görülecək, görülmək, görüldə sözlərinin hər birinə ayrılıqda birinci tərəf artırmaqla söz birləşmələri düzəldin və onların ikisini cümlədə işlədin.

Nümunə: Məktəbdən gələndə. Məktəbdən gələndə dostumu gördüm.

55. Oxuyun, söz birləşmələrinin tərəflərinin ifadə vasitələrini deyın.

Səyahətə getmək, anam üçün hədiyyə, yaxşı oxumaq, səfərdən qayıdan, kömək etmək, səmimi olmaq, dağ havası, xilas edilmək, şeirin misrası, torpağın ətri, Şuşanın yolları, Araz çayı.

Söz birləşmələrinin quruluşu

Quruluşuna görə söz birləşmələri iki cür olur: **sadə söz birləşmələri, mürəkkəb söz birləşmələri.**

Sadə söz birləşmələri iki müstəqil sözdən ibarət olur: *bahar fəsli, doğma torpaq, şeiri əzbərləmək, millət fədaisi.*

Mürəkkəb söz birləşmələri üç və daha artıq müstəqil sözdən ibarət olur: *qoşa qala qapıları, əzəmətli Şuşa qalası, Üzeyir bəyin "Koroğlu" operası, Nizami poemalarının yeni nəşri, vətənin azadlığı uğrunda vuruşanlar.*

56. Sadə və mürəkkəb birləşmələrin hər birinə aid beş misal yazın.

57. Şeiri köçürün, sadə söz birləşmələrinin altından bir, mürəkkəb söz birləşmələrinin altından iki xətt çəkin:

Axşamüstü. Bulaq başı. Mis səhəng.
Üç gəlinin bir ağızdan gülməyi.
Kəhər atın qanlı Kürü keçərək
Baş sallayıb ağır-ağır gəlməyi.

(S.Vurğun)

Söz birləşməsi iki sözdən ibarətdirsə, onların hər biri müstəqil mənalı söz olmalıdır. Əgər onlardan biri köməkçi nitq hissəsinə aid sözdürsə, belələri söz birləşməsi hesab olunmur. **Məsələn**, evə sarı, sənin üçün, mənə görə, dostum ilə, lap yaxşı, ən sakit, dünəndən bəri. Bunlar söz birləşmələri deyil.

Əgər söz birləşməsində iki müstəqil mənalı söz varsa, əlavə olaraq orada köməkçi söz işlənə bilər. **Məsələn**, oxumaq üçün kitab, evə sarı getmək, onların ən yaxşısı.

Ancaq belə birləşmələr də sadə söz birləşmələri hesab edilir. *Çünki, üçün, sarı, ən* köməkçi nitq hissələrinə məxsus sözlərdir.

58. Aşağıdakı söz birləşmələrinə mürəkkəb söz birləşmələri demək olarmı?

Buz kimi soyuq, şəhərə sarı yol, telefon ilə danışmaq, məktəb üçün bina, dağlar qədər vüqarlı, ən uca dağ, lap qiymətli daş.

Söz birləşməsi və söz

Söz birləşmələri də sözlər kimi ad bildirir. **Məsələn:** dağ, dəniz, küçə, muzey sözləri əşyaların adlarını bildirir. Qafqaz dağları, Xəzər dənizi, Nizami muzeyi, İstiqlaliyyət küçəsi birləşmələri də əşyaların adlarını bildirir. Bu cəhətdən sözlərlə söz birləşmələri arasında yaxınlıq var. Bununla belə, söz birləşməsi həm formasına, həm də mənasına görə sözdən fərqlənir.

a) Söz səslərdən, söz birləşməsi isə sözlərdən əmələ gəlir. **Məsələn,** Azərbaycan, respublika, ana, dil, vətən, torpaq sözlərini əlaqələndirib söz birləşmələri düzəldirik: Azərbaycan Respublikası, ana dili, vətən torpağı.

b) Söz ümumən ad bildirir, söz birləşməsi daxilində sözlərin mənası bir qədər konkretləşir, ona görə də söz birləşməsi sözə nisbətən konkret ad bildirir. **Məsələn:** *şüşə* əşyanın ümumi adıdır, pəncərə *şüşəsi* isə *şüşənin* bir növünün adıdır. Yaxud ağac sözünün mənası çox genişdir, alma ağacı birləşməsində isə məna, nisbətən, konkretləşib.

59. Poeziya, küçə, xiyaban, prospekt, poema sözlərini müvafiq sözlərlə əlaqələndirib söz birləşmələri düzəldin.

60. Gəncə şəhəri, Kür çayı, Qız Qalası, dərs oxumaq, çox çalışan söz birləşmələrini cümlələrdə işlədin.

Söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlər bir-birinə daha çox oxşayır.

61. Eyni sözlərdən düzəlmiş söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözləri seçib qruplaşdırın.

1. **Günəbaxan** xeyirli bitkilərdəndir. 2. Bir yerdə dayanıb **günə baxan** uşaqlar nə isə öyrənmək istəyirdilər. 3. Bakıda cürbəcür saxsı qablar, gözəl **boşqablar** istehsal olunur. 4. Stolun üstü **boş qablarla** dolu idi. 5. Evlərə **isti su** verilir. 6. **İstisu** Azərbaycanın gözəl mədəni sularındandır. 7. **Ağ daşdan** tikilmiş binalar göz oxşayırdı. 8. **Ağdaş** bağlı-bağatlı şəhərdir.

Söz birləşməsi və cümlə

Söz birləşməsi ilə cümlə arasında həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər var.

Oxşar cəhətləri:

- a) Həm söz birləşməsi, həm də cümlə sözlərin birləşməsindən əmələ gəlir;
- b) həm söz birləşməsində, həm də cümlədə sözlərin sırası eyni olur;
- c) həm söz birləşməsində, həm də cümlədə sözlərin məna və qrammatik əlaqələri, əsasən, eyni olur.

Müqayisə edin:

Baharın gəlişi - Bahar gəlir. Sən oxuyanda - Sən oxudun. Şagirdlər gedəndə - Şagirdlər getdilər.

Fərqli cəhətləri:

a) Söz birləşməsi bitmiş fikir ifadə etmir, cümlə isə bitmiş fikir ifadə edir. Məsələn, gözəl vətən, nəğməli ellər, türk xalqları söz birləşmələri ad bildirir, heç bir bitmiş fikir ifadə etmir; Çox keçmişəm bu dağlardan. (S.Vurğun). Dağlarının başı qardır. (S.Vurğun) cümlələrdir və onlar bitmiş fikir ifadə edir;

b) cümlədə intonasiya bitkinliyi var, söz birləşməsində isə belə bitkinlik yoxdur;

c) söz birləşməsi bir sözdən ibarət ola bilməz. Cümlə isə bir sözdən ibarət ola bilər. Məsələn: Şəhərdir. Soyuqdur. İşləyirlər. Söz birləşməsi isə ən azı iki müstəqil sözdən ibarət olur.

62. Aşağıdakı nümunələr vasitəsiylə söz birləşmələri ilə cümlələrin oxşar və fərqli cəhətlərini izah edin.

Maraqlı kitab - Kitab maraqlıdır. Məktubu yazmaq - Məktubu yazdı. Gecənin qaranlığı - Gecə qaranlıqdır. Sən oxuyanda - Sən oxuyursan.

63. Verilmiş sözlərdən istifadə edərək, əvvəl söz birləşmələri, sonra isə cümlələr düzəldin:

Sürü, dağ, qayıtmaq; gözəl, hava; istilər, düşmək; sakit, gecə.

Söz birləşmələrində əsas və asılı tərəflər

Söz birləşməsini əmələ gətirən sözlərdən biri əsas, digəri ondan asılı olur. Asılı söz əsas sözə tabe olur və onu müxtəlif cəhətlərdən izah edir. **Məsələn:** *əlvan çiçəklər, uca dağ, sərin yaylaqlar, vətəni qorumaq, dinə inanan* birləşmələrində *çiçəklər, dağ, yaylaqlar, qorumaq, inanan* sözləri əsas tərəflərdir, *əlvan, uca, sərin, vətəni, dinə* sözləri isə onlara tabe

olan, onlardan asılı olan sözlərdir ki, onlar asılı tərəf adlanır.

64. Cümlələri köçürün, qara hərflərlə yazılmış söz birləşmələrində əsas tərəfin altından bir, asılı tərəfin altından iki xətt çəkin.

Aşiq Şəmşir, Dəli dağdan keçəndə kəklikli daşlardan xəbər al məni (S.Vurğun). Abad kənd tüstüsündən bəlli olar. Qurddan qorxan qoyun saxlamaz (Atalar sözləri). Baharı salamlayan azad ellər bizimdir. Bu dağlar, ulu dağlar, Çeşməli, sulu dağlar... (Bayatı).

65. Söz birləşmələrinin tərəfləri müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə oluna bilər. Aşağıdakı birləşmələri dəftərinizə köçürüb, tərəflərinin hansı nitq hissələri ilə ifadə olunduğunu göstərin.

Yaşıl çəmən, sıx meşə, dəmir qapı, həyat eşqi, onun hünəri, səkkizinci sinif, həmin hadisə, uşaqların biri, dağlara qalxmaq, yavaş-yavaş irəliləmək, yaz gəlincə, döyüşən qəhrəmanlar.

Nümunə: yaşıl çəmən - sifət, isim.

Söz birləşmələrinin növləri

Əsas tərəfinin ifadə vasitəsinə görə söz birləşmələrinin iki növü var: ismi birləşmələr, feli birləşmələr. Azərbaycan dilində söz birləşməsinin əsas sözü birləşmənin ikinci tərəfində olur, asılı söz isə birinci tərəfdə işlənir. Ona görə də, asan olsun deyə, **asılı söz, əsas söz** əvəzinə çox vaxt **birinci tərəf, ikinci tərəf** ifadələrindən istifadə edilir.

İsmi birləşmələr

İkinci tərəfi adlarla (əsasən isimlə, sifətlə, sayla, zərflə, eləcə də substantivləşmiş başqa sözlərlə) ifadə olunan birləşmələrə ismi birləşmələr deyilir. **Məsələn:** *oxumaq həvəsi, Xan sarayı, zəngin torpaqlar, bülbülün səsi, dağlardan uca, əsgərlərin beşi, müğənninin oxumağı, səsdən tez, quşların oxumağı.*

Azərbaycan dilində ismi birləşmələrin növləri çoxdur.

Məsələn: *aydan arı, sudan duru, əli silahlı, qızıldan kəmər, qaşları çatma, qapısı bağlı* və s. İsmi birləşmələrdən üçü daha çox işlənir. Belələrinin birinci tərəfləri ikinci tərəflərini izah (təyin) etdiyindən həmin birləşmələrə bir yerdə təyini söz birləşmələri deyilir. Formasına və mənə xüsusiyyətlərinə görə təyini söz birləşmələri üç növə ayrılır:

1. Birinci növ təyini söz birləşmələri.
2. İkinci növ təyini söz birləşmələri.
3. Üçüncü növ təyini söz birləşmələri.

Birinci növ təyini söz birləşmələri. Bu birləşmələrin əmələ gəlməsində heç bir formal əlamət iştirak etmir. **Məsələn:** *doğma vətən, azad Azərbaycan, demokratik hərəkət, dəmir iradə.*

Bu birləşmələrin ikinci tərəfi - əsas sözü, adətən, isimlə, birinci tərəfi - asılı sözü müxtəlif nitq hissələri ilə - isimlə, sifətlə, sayla, əvəzliliklə, feli sifətlə ifadə olunur.

Məsələn: *taxta qapı* (isim, isim), *şirin meyvə* (sifət, isim), *iyirminci əsr* (say, isim), *bu ölkə* (əvəzlilik, isim), *oyanan xalq* (feli sifət, isim).

66. Şeiri köçürün, birinci növ təyini söz birləşmələrini mətnəndən çıxarıb ayrı-ayrılıqda yazın.

Sıra dağlar, gen dərələr,
 Ürək açan mənşərələr,
 Ceyran qaçar, cüyür mələr.
 Nə çoxdur oylağın sənin,
 Aranın, yaylağın sənin...
 Ey azad gün, azad insan,
 Doyunca iç bu bahardan.
 Bizim xallı xalçalardan
 Sər çinarlar kölgəsinə,
 Alqış günəş ölkəsinə! (S.Vurğun)

Nümunə: xallı xalça.

67. *Qədim, yeni, hündür, birinci, həmin, gümüş, oxunan* sözlərinə uyğun tərəflər tapıb, onlardan birinci növ təyini söz

birdləşmələri düzəldin.

68. Birinci növ təyini söz birdləşməsi formasında olan on xüsusi ad yazın.

Nümunə: Göy göl, İçəri şəhər, Mirzə Fətəli.

Birinci növ təyini söz birdləşmələrinin tərəfləri arasında bir sıra mənə əlaqələri olur. Ümumi əlaqə təyinlə təyin olunanın əlaqəsidir. Bu da konkret olaraq, bir neçə mənə əlaqəsində özünü göstərir. Bunlar, əsasən, aşağıdakılardır.

Birinci tərəf ikinci tərəfin maddi əsasını göstərir: *dəmir qapı, qızıl üzük, daş hasar.*

Birinci tərəf ikinci tərəfin zahiri əlamətini göstərir: *qırmızı alma, yaşıl yarpaq, hündür ağaclar, uca dağlar, böyük şəhər.*

Birinci tərəf ikinci tərəfin keyfiyyətini bildirir: *yaxşı adam, şirin meyvə, mənalı söz, mehriban insan, əlaçı tələbə, sərin hava.*

Birinci tərəf ikinci tərəfin kəmiyyətini bildirir: *beş kitab, çoxlu adam, səkkizinci sinif, on min.*

69. Şeiri köçürün, birinci növ təyini söz birdləşmələrinin birinci tərəflərinin ifadə vasitələrini göstərin.

Siz ey çəmənlərdə gülən çiçəklər!
Bu sakit ahəngi pozan küləklər!
Ey təmiz duyğular, təmiz ürəklər!
Salam gələcəyin böyük adına!

(S.Vurğun)

Qızıl şairlərin qızıl bir dastan,
Qızıl sətirlərə yazar, a dağlar!

(S.Rüstəm)

Nədir o mənalı dərin baxışlar?
Nədir gözlərindən yağan yağışlar?
Nədir qəlbindəki payızlar, qışlar?
Yetim tək boynunu burma, Təbrizim!
Məlul, məlul baxıb durma, Təbrizim!

(S.Rüstəm)

İkinci növ təyini söz birdləşmələri. Bu birdləşmələr mənsubiyyət şəkilçilərinin köməyi ilə əmələ gəlir. Birdləşmənin

yarlanması üçün birinci tərəfdə şəkilçi olmur, ikinci tərəfi isə 3-cü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini (-1, -i, -u, -ü) qəbul edir. **Məsələn:** Odlar yurdu, islam dini, bahar fəslı, Xəzər dənizi, azadlıq mübarizəsi.

70. Mətni köçürün, ikinci növ təyini söz birləşmələrinin altından xətt çəkin.

Araz çayı böyük Culfa düzünü iki hissəyə ayırır (M.S.Ordubadı). Hər saxsı parçası, hər məzar daşı Nəsildən nəsilə bir yadigardır. (S.Vurğun). Dan yeri yavaş-yavaş qızarıır. Qatarımız Araz boyu uzanıb gedən yolla yoxuşa qalxır, get-gedə sürətini azaldır... hərdən fit səsi dağlara əks-səda salır. Araz dərəsi böyük bir torpağın sinəsində açılmış xəncər yarasıdır (R.Rza).

İkinci növ təyini söz birləşmələrinin bir neçə başqa xüsusiyyəti də var:

a) Bu birləşmələrin tərəfləri, əsasən, isimlərlə ifadə olunur. **Məsələn:** *dağ havası, bulaq suyu, əsgər anası, ata qayğısı*. Başqa nitq hissələrinə aid sözlər bu birləşmələrin tərəfləri kimi işləndikdə substantivləşir. **Məsələn:** *gözəllər gözəli, "beş" arzusu, işləmək həvəsi, oxumaq arzusu*.

b) Bu birləşmələrin tərəfləri arasına başqa sözlər artırmaq olmur. **Məsələn:** *"vətən torpağı"* birləşməsində *"vətən"* və *"torpaq"* sözlərinin arasına hər hansı bir söz əlavə etmək mümkün deyil.

c) Bu birləşmələrin tərəfləri eyni zamanda cəmlənə bilər; tərəflər ayrı-ayrılıqda cəmlənir. **Məsələn:**

İkinci tərəflərin cəmlənməsinə aid: *Qafqaz dağları, türk dilləri, hava yolları*.

Birinci tərəflərin cəmlənməsinə aid: *dağlar maralı, sular sonası, ellər gözəli*.

Qeyd: İstisna hallarda hər iki tərəf cəmlənir. **Məsələn:** *həmkarlar ittifaqları, atalar sözləri, elmlər doktorları*.

71. Verilmiş birləşmələri cümlədə işlədin.

Qala qapıları, "Koroğlu" operası, Bakı Universiteti, "İsgəndərnamə" poeması, durna qatarı, yol boyu, Sabir bağı, ana heykəli.

72. İkinci növ təyini söz birləşməsi formasında olan on xüsusi ad yazın.

Nümunə: Xan kəndi, Şuşa qalası, Qız qalası.

73. Mətdəki ikinci növ təyini söz birləşmələrini seçib, dəftərinizə yazın, mənasını izah edin.

Atatürk Qazi Mustafa Kamal Türkiyə Cümhuriyyətinin və Türkiyə Respublikasının ilk prezidenti olmuşdur. Ona Atatürk adı Türkiyədə familiya qəbulu ilə əlaqədar 1934-cü ildə Türkiyə Böyük Millətlər Məclisi tərəfindən verilmişdir. Birinci Dünya müharibəsində göstərdiyi sərkərdəlik məharətinə görə 1916-cı ildə ona general rütbəsi və paşa titulu verilmişdir. Müdaxiləçilər üzərində qələbəni təmin etdiyinə, Türkiyənin ərazi bütövlüyünü təmin etdiyinə görə ona marşal rütbəsi və qazi fəxri adı verilmişdir.

Yenə gördüm səni, Dilcan dərəsi,
Yadıma çox köhnə zamanlar gəlir.
Ömür dedikləri bir karvan yolu,
Nə canlar gedərək, nə canlar gəlir. (S.Vurğun)

Üçüncü növ təyini söz birləşmələri. Bu birləşmələr ismin yiyəlik halının və mənsubiyyət şəkilçilərinin köməyi ilə əmələ gəlir. Birləşmənin birinci tərəfi ismin yiyəlik hal şəkilçisi ilə, ikinci tərəfi isə mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir.

Məsələn: *Xaqaninin əsərləri, xalqın iradəsi, sənin həyatın, İblisin monoloqu, sizin arzunuz, Füzulinin qəzəlləri.*

74. Mətni köçürün, III növ təyini söz birləşmələrinin altından xətt çəkin.

Təbiətin möcüzələri çoxdur. Ancaq insanın əli ilə yaranan möcüzələr də var. Qədim Misir ehramları, Asma Babil bağları, Eyfel qülləsi, Qız qalası və sairə.

Bizim ölkəmizdən çox-çox uzaqlarda əfsanələr diyarı olan Hindistanın Aqra şəhərindən bir qədər aralıda Tac mahal deyilən bir möcüzəli türbə də var. XVII əsrdə tikilmişdir.

Hindistanın böyük hökmdarı Cahan Şah bu abidəni sevimli arvadı Mümtaz Mahal Banu Bəyimin qəbri üstündə tikdirmişdi. Sonradan Cahan Şahın özü də həmin türbədə dəfn edilmişdir.

Abidənin hündürlüyü 74 metrdir. Abidə ağ marmərdən tikilmişdir. Ona mirvaridən, sədəfdən, kəhrəbadan, zümrüddən ... bəzək vurulmuşdur.

75. Verilmiş sözləri uyğun gələn qaydada əlaqələndirib üçüncü növ təyini söz birləşmələri düzəldin.

Günəş, qış, Nəsimi, Əcəmi, şəhər, həyat (birinci tərəf);
küçələr, soyuq, dərslər, şüa, şerlər, sənət (ikinci tərəf).

İkinci növ təyini söz birləşmələrində olduğu kimi, üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin də tərəfləri, əsasən, isimlərlə ifadə olunur. **Məsələn:** *vətənin sərvəti, sözün qüdrəti, insanın arzusu*. Başqa nitq hissələrinə aid sözlər bu birləşmələrin tərəfləri kimi işləndikdə isimləşir (substantivləşir). **Məsələn:** *oxumağın mənası, yolun uzunluğunu, deyilənlərin çoxu*. Məsallarda məsdər (oxumaq), sifət (uzun), feli sifət (deyilən) və say (çox) substantivləşərək üçüncü növ təyini söz birləşməsinin bu və ya digər tərəfi kimi işlənmişdir.

Əvəzləklərin bir qismi, xüsusən şəxs əvəzləkləri belə birləşmələrin birinci tərəfi kimi işlənir. **Məsələn:** *mənim həyatım, sənənin həyatın*.

76. Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin tərəflərindən birinin və ya hər ikisinin isim olmayan nitq hissələri ilə ifadə olunmasına aid misallar yazın və onları cümlələrdə işlədin.

Nümunə: Yaxşılardan yaxşısı, beşin yarısı.

Üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin özünəməxsus xüsusiyyətləri onları ikinci növ təyini söz birləşmələrindən fərqləndirir.

a) Bu birləşmələrin hər iki tərəfi şəkilçi ilə formalaşır, ikinci növün isə yalnız ikinci tərəfi şəkilçili olur.

Müqayisə et:

Ay işığı - ayın işığı, dağ havası - dağın havası, Bakı metrosu - Bakının metrosu.

b) Bu birləşmələrin ikinci tərəfi hər üç şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edə bilər; ikinci növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi isə yalnız üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edə bilər. Müqayisə et: (üçüncü növdə) - mə-

nim kitabım, sənin kitabın, onun kitabı, bizim kitabımız, sizin kitabınız, onların kitabı... İkinci növdə: ədəbiyyat kitabı, yazı stolu, həyat dərsi.

c) Üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasına istənilən qədər söz artırmaq olar. Məsələn: Nəsiminin şeirləri - Nəsiminin fəlsəfi şeirləri; Nizaminin poemaları - Nizaminin dünya şöhrətli poemaları. İkinci növdə isə bu mümkün deyil.

ç) Üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri həm ayrı-ayrılıqda, həm də hər ikisi eyni zamanda cəmlənə bilər. Məsələn:

Birinci tərəfin cəmlənməsi: tarixlərin yadigarı, insanların taleyi, xalqların azadlığı.

İkinci tərəfin cəmlənməsi: şairin şeirləri, Vurğunun poemaları, sənin dostların, Bülbülün mahnıları.

Hər iki tərəfin cəmlənməsi: natiqlərin çıxışları, şagirdlərin kitabları, çayların suları.

İkinci növ təyini söz birləşməsinin hər iki tərəfi, bir qayda olaraq eyni zamanda cəmlənmir. Bir-iki istisnadan başqa. Məsələn: Həmkarlar İttifaqları.

77. Mən, sən, o, biz, siz, onlar əvəzliliklərini üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi kimi işlədin və ikinci tərəfdəki mənsubiyyət şəkilçilərinin növünü göstərin.

78. Şəhər, kənd, yol, dağ, bağ sözlərini üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfi kimi işlədin.

79. Şəhərin küçəsi birləşməsinin əvvəlcə birinci tərəfini, sonra ikinci tərəfini, daha sonra hər iki tərəfini cəmdə işlədin.

80. Xalq sözünü şəxs əvəzlilikləri ilə işlədib üçüncü növ təyini söz birləşmələri düzəldin.

Nümunə: mənim xalqım.

81. Mətni köçürün, təyini söz birləşmələrini növlərə ayıraraq, başlanğıc formada ayrı-ayrı sütunlarda yazın.

1. Bundan sonra çıxıb eyvana, Yoluma göz dikmə axşam çağları (R.Rza). Bir yorğun pəri var, bir az uyusun, Uyusun dağların maralı Göy göl (Ə.Cavad). El malına göz dikmə,

özün qazan, özün ye. Böyük hikmətlər qısa sözlərlə deyilər. (Atalar sözləri) Aşıq yaradıcılığı bütün Azərbaycan ədəbiyyatına və Azərbaycan musiqisinə böyük təsir göstərmişdir. (Bülbül)

2. Şərqdə uzun müddət ancaq birsəsli oxuma inkişaf etmiş və klassik muğamlar ifa olunmuşdur. Bütün Yaxın Şərq aləmində ilk opera 1908-ci ildə Bakıda səslənmişdir. Bu, Üzeyir Hacıbəyovun "Leyli və Məcnun" operası olmuşdur. (Bülbül) Füzuli lirikası xalq arasında özünə möhkəm yer tutmuşdur, onun qəzəlləri dünyanın bir çox dillərində səslənir. (Bülbül)

Nümunə:

Birinci növ	İkinci növ	Uçuncü növ
möhkəm yer	Füzuli lirikası	onun qəzəlləri

Təyini söz birləşmələrinin cümlədə rolu

Birinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəflərinin hər biri ayrı-ayrılıqda cümlə üzvü olur: birinci tərəf təyin rolunda, ikinci tərəf isə cümlənin müxtəlif üzvləri rolunda çıxış edir.

Məsələn:

Şeirim qanad çalır *yeni dünyada*. (S.Vurğun) Bükmüşdü boynunu *saralmış sünbül*. (S.Vurğun) Çaldı qaval, *uzaq kənddə* ellər oynadı. (C.Cabbarlı) *Həzin nəğmə* deyir indi bağça, bağ. (N.Xəzri) Boyandı qızıla bağdan *axan su*, *Bəyaz buludlar* da gümüşü oldu (N.Xəzri). Məndə sığar *iki cahan*, mən *bu cahana* sığmazam (Nəsimi).

Tərkibindəki sözlərin mənası ayrılmağa imkan vermədikdə birinci növ təyini söz birləşmələri bütövlükdə cümlənin bir üzvü olur.

Məsələn:

Bu gün təyyarə meydanında iki saat gözləməli olduq. *Vətən torpağına gəldi yeni il*. (N.Xəzri). *Həmin anda hər şey dəyişdi. Bəlkə, bu yerlərə bir də gəlmədim, duman, salamat qal, dağ, salamat qal*. (M.Araz).

82. Mətni köçürün. Qara hərflərlə verilmiş birinci növ təyini söz birləşmələrindən cümlə təhlilində tərəflərinə ayırıl

bilənləri bir cərgədə, ayrıla bilməyənləri başqa cərgədə yazın.

Şairin bu yerə düşdü güzarı. (S.Vurğun). **Orta əsrlərdə** Şərqi ən **böyük memarı Əcəmi Naxçıvani** olmuşdur. Onun adı Azərbaycan mədəniyyətinin yüksəlişi dövründə yaşayıb-yaradan **dahi sənətkarlarla** bir sırada hörmətlə çəkilir. **Əlli il, əlli il...** Düz yarım əsr, həqiqətdə bir an kimidir. (N.Xəzri)

Coşan qəlbin hər kinini, hər nifrətini
Gen dərələr, uca dağlar duya bilərmi?
 Əli qanlı bir dünyanın cinayətini
Yağan yağış, axan sular yuya bilərmi?
 (N.Xəzri)

İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri tərəflərinə ayrılmadan bütövlüklə cümlənin bir üzvü kimi çıxış edir.

Məsələ:

İkinci növə aid: *Dahi Azərbaycan alimi və dövlət xadimi Nəsirəddin Tusi XIII əsrdə yaşamışdır. Söz dünyası... sehkər bir aləmdir. (M.İbrahimov) Şəfaqlar səpilər dağlar döşünə. (N.Xəzri) Təkərlər üstündə səfərdəyəm mən. (B.Vahabzadə)*

Üçüncü növə aid: *Əvvəli, axırı görünməyən çölün düzündə qar dizdən yuxarı idi. Ayın işığında, o şaxtada, o qarın içində ayağı qara çəkməli bir bölük qoşun gedirdi. (Ə.Əbülhəsən) "Səbuhi" - M.F.Axundzadənin təxəllüsüdür.*

83. Mətni oxuyun, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin cümlədəki rolunu müəllimin köməyi ilə izah edin.

Azərbaycan qədimlərdən bütün Şərq aləmində, sonra da bütün dünyada tanınmış alimlər yetirmişdir. Bunlardan biri XI əsrdə yaşamış Xətib Təbrizidir. Şərq alimləri onu "Ədəbiyyat və qrammatika" elmində rəhbər adlandırmışlar. O, Ərəb dilinin "anası" hesab olunmuşdur. Xətib Təbrizi "Quranın izahı", "Sənətkarlığın sirləri" və digər tədqiqat əsərlərini yazmışdır. Xətib Təbrizinin əlyazmaları dünya kitabxanalarının inciləri kimi qorunub saxlanır. Onun əsərləri Misirdə, Hindistanda, Avropada dəfələrlə nəşr edilmişdir.

84. Aşağıdakı ikinci növ təyini söz birləşmələrini cümlədə işlədin.

Xan sarayı, Dərbənd şəhəri, Azadlıq meydanı, Dirçəliş günü, Şəhidlər xiyabanı, Şuşa qalası, Göyçə gölü, Sirlər xəzinəsi.

85. Aşağıdakı üçüncü növ təyini söz birləşmələrini cümlədə işlədin.

Vətənin azadlığı, Kürün suları, Xaqaninin poeziyası, Üzeyirin operaları, dağların zirvələri, "Bakının dastanı" (S.Vurğun), "Şuşanın yolları" (N.Xəzri).

Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi I və II şəxs əvəzliliklərinin cəmi ilə ifadə olunanda bəzən ikinci tərəflərdə bunlara uyğun mənsubiyyət şəkilçiləri işlədilmir.

Məsələn: *bizim qızlar, sizin ellər.* Belə birləşmələri tərəflərinə ayıraraq, birinci tərəfi təyin, ikinci tərəfi isə müvafiq cümlə üzvü kimi təhlil etmək lazımdır. **Məsələn:** "Bəlkə, indi siz *bizim kəndə gedəsiniz?*" cümləsində *bizim sözü təyin, kəndə sözü isə zərflikdir.*

Qeyri-təyini ismi birləşmələr.

Azərbaycan dilində ismi birləşmələrin növləri çoxdur. Bunların "təyini söz birləşmələri" adlanan üç növü ilə tanış oldunuz. Onlar ismi birləşmələrin ən çox işlənən növləridir. İsmi birləşmələrin, nisbətən, az işlənən növləri də var. Belə birləşmələr qeyri-təyini ismi birləşmələr adlanır. Onların nümunələri ilə tanış olun:

- Kosmosa yol, dosta sədaqət, insana hörmət.
- Əlində məktub, döşündə orden, dodağında təbəssüm.
- Dağlardan uca, gümüşdən qaşırıq, maraldan gözəl.
- Əsgərlərdən biri, başdan ayağa, səhərdən axşama.
- Durna gözlü, gözləri dolğun, fikri aydın.

Bu birləşmələr sintaktik təhlildə bir üzv kimi götürülür. **Məsələn,** Ay girdi buluda üzündə kədər (N.Xəzri) cümləsi belə təhlil edilir.

Ay - mübtəda,
girdi - xəbər,
buluda - zərflik,
üzündə kədər - zərflik.

86. Aşağıdakı cümlələri köçürün, qeyri-təyini ismi birləşmələrin altından xətt çəkin.

Aşıq gördüyünü dastan eyləyər,
Gəzər əlində saz, cövlan eyləyər. (M.Rahim)

Gözlərdə intiqam, qılınclarda qan,
Buludlar kişnədi, göylər ağladı. (S.Vurğun)

Qulu da Həsən kişinin yanında özünü aydan arı, sudan
duru göstərməyə səy edirdi. (M.İbrahimov)

Feli birləşmələr

İkinci tərəfi felin təsriflənməyən formaları (məsdər, feli sifət və feli bağlama) ilə ifadə olunan söz birləşmələrinə feli birləşmələr deyilir. **Məsələn:**

Məsdərlə: *vətəni sevmək, məktəbə getmək, yaxşı oxumaq.*

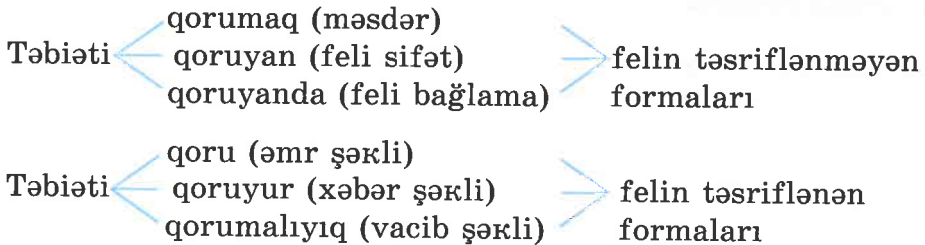
Feli sifətlə: *vətəni sevən, məktəbə gedən, yaxşı oxuyan.*

Feli bağlama ilə: *vətəni sevəndə, məktəbə gedəndə, yaxşı oxuyanda.*

Qeyd. Feli birləşmələrin ikinci tərəflərinin bu fel formalarından hansı ilə ifadə olunmasının fərqi yoxdur. Əgər feli birləşməyə misal söyləmək lazım gələrsə, fərq qoymadan bunların hər birinə aid misal demək olar.

87. İkinci tərəfləri məsdərlə, feli sifətlə və feli bağlama ilə ifadə olunan feli birləşmələrin hərəsinə aid üç misal yazın.

88. Müəllimin köməyi ilə belə bir suala cavab verin: nə üçün feli birləşmələrin ikinci tərəfləri təsriflənən fel formaları ilə ifadə olunmur. Məsələn: felin əmr, xəbər, vacib və s. şəkilləri ilə ifadə olunmur? Cavab tapandan sonra aşağıdakı nümunələri müqayisə edin.

89. Mətni köçürün, feli birləşmələrin ikinci tərəflərinin ifadə vasitələrini göstərin.

Vətəni sevməyən insan olmaz. (A.Səhhet) **Ey günəş! Ey bulud! Ey əski dostlar! Adınız gələndə** titrəyir dilim. (S.Vurğun) **Günəşlə tutuşan, ayla yarışan, Gah məndən inciyən, gah da barışan...** (S.Vurğun) Könlümü ardınca çəkib aparır, **Yüksəyə qalxdıqca** sinəm qabarır. (S.Vurğun) **Ana oğlunu oyatmamaq üçün** yana çəkildi, başını qaldırıb köksünü ötürdü. (M.İbrahimov) **Dənizdə işləmək quruda işləməkdən** maraqlıdır. (M.İbrahimov) **Muğandan qayıdıb iş otağında Muğanı yazanda** tələsmədin sən. (N.Xəzri) **Hər gün çiçəklənən** ana diyarda Bizim arzumuz da gül açacaqdır. (N.Xəzri) **Ana ürəyindən qopan** laylalar Həyatın ən şirin təranəsidir. (N.Xəzri)

90. Eyni sözlərdən əmələ gəlmiş ismi birləşmələrlə feli birləşmələri müqayisə edin.

Oxumaq həvəsi - həvəslə oxumaq, dostların gəlişi - dostlar gələndə, axan sular - sular axanda, açılan çiçəklər - çiçəklər açıldıqca.

91. Oxuyun.

Muxtar Hüseyn oğlu Hüseynzadə

Muxtar Hüseyn oğlu Hüseynzadə (1900 - 1985) Azərbaycan dilçilik elminin yaradıcılarındanandır.

M.Hüseynzadə Bakı Dövlət Universitetini bitirmiş, həmin universitetdə professor, kafedra müdiri, dekan vəzifələrində işləmişdir.

Söz birləşmələrinin tədqiqi sahəsində onun xüsusi əməyi vardır. Görkəmli alimin “Müasir Azərbaycan dili (morfologiya)” dərsliyi ali məktəb tələbələrinin stolüstü kitabıdır. Onun akademik M.Şirəliyevlə birgə yazdığı “Azərbaycan dili” dərsliyi 50 ildən artıq bir müddətdə orta məktəblərin müəllim və şagirdlərinə xidmət etmişdir.

92. İsmi və feli birləşmələri seçib, ayrı-ayrı sütunlarda yazın.

Bahar gələndə, havalar isinəndə, çəmənlər yaşıllaşanda, ağaclar çiçəkləyəndə insanların ruhu təzələnir. Quşların nəğməsi, çal-çağır səsləri ətrafa yayılır. Yaz yağışları başlayır.

Böyük çaylar daşır, kiçik arxlar su ilə dolur. Bayram günləri yaxınlaşır. İnsanlar bayramı qarşılamaq üçün təmizlik işləri aparırlar.

İsmi birləşmələr	Feli birləşmələr

Sintaktik əlaqələr

Söz birləşmələrini və cümlələri əmələ gətirən sözlər arasında həm məna əlaqələri, həm də sintaktik əlaqələr olur. **Məsələn:** *dahi şair* birləşməsindəki *dahi* sözü mənacə *şair* sözünə aid olub onu təyin edir. *Şeir yazmaq* birləşməsində *şeir* sözü mənacə *yazmaq* hərəkətinin obyektini bildirir, sintaktik cəhətdən də ona tabe olur.

Sözlər məna və sintaktik cəhətdən əlaqələnməyə, nə söz birləşməsi, nə də cümlə əmələ gələr. **Məsələn,** *məktəb, getmək* sözləri heç bir cəhətdən əlaqəli deyil. *Məktəb* sözünə yönük hal şəkilçisi əlavə edib *getmək* sözü ilə əlaqələndirsək, *məktəbə getmək* birləşməsi alınacaqdır; *getmək* məsdərini felin hər hansı bir təsriflənən forması ilə əvəz etsək, cümlə əmələ gələcəkdir. *Məktəbə getdi.*

93. Cümlələrdə bir-biri ilə əlaqədar olan sözləri ayırıb yanaşı yazın.

Dahi Nizami 1141-ci ildə Gəncədə doğulmuşdur. O, beş məşhur poeması ilə dünyada tanınmışdır. Bu poemalar birlikdə "Xəmsə" adlanır. Şair çoxlu lirik şeirlər də yazmışdır. Qəzəllərinə yazılmış romanslar ən gözəl mahnılar kimi dinləyiciləri heyran edir.

Nümunə: qəzəllərinə yazılmış,
yazılmış romanslar,
romanslar heyran edir.

Sintaktik əlaqələrin növləri

Sintaktik əlaqələrin iki növü var: **tabesizlik əlaqəsi, tabelilik əlaqəsi.**

Tabesizlik əlaqəsi. Bu əlaqə eyni hüquqlu sözlər arasında olur. Tabesizlik əlaqəsində olan sözlərdən biri o birinə tabe olmur, biri o birini aydınlaşdırmır; hər ikisi eyni qrammatik formada olur. **Məsələn:**

Zövqlər, duyğular dəyişir hər an, **Gəldikcə, getdikcə** nəsilər bir-bir. (B.Vahabzadə) **Acılı, şirinli** günlər görmüşük. (B.Vahabzadə) Bizdə **şeyr** də var, **sənət** də vardır. **Şairə, sənətə** hörmət də vardır. (S.Vurğun) Azaddır ellərin **çiçəkli** yazı, Bu yaz danışdırır **Kürü, Arazı**. (S.Vurğun) **Dərələr, təpələr** qalır arxada, haraya **tələsir**, haraya **bülbül**? (N.Xəzri)

Burada *zövqlər* sözü ilə *duyğular* sözü, *gəldikcə* sözü ilə *getdikcə* sözü, *acılı* sözü ilə *şirinli* sözü, *şairə* sözü ilə *sənətə* sözü, *Kürü* sözü ilə *Arazı* sözü, *dərələr* sözü ilə *təpələr* sözü arasında tabesizlik əlaqəsi var.

Tabesizlik əlaqəsində olan sözlər ya intonasiya vasitəsi ilə, ya da tabesizlik bağlayıcıları ilə əlaqələnir. **Məsələn:**

İntonasiya ilə: Var olsun **şeyrimiz, şairlərimiz**, Hər **gü-lə, çiçəyə** təzə ad verir. (S.Vurğun) Sıxlaşıb bir yerə **baş-baş**a vurur, **Düşəndə çovğuna, borana** ceyran. (S.Vurğun)

Bağlayıcı ilə: **Qızlar ilə oğlanlar** yanaşı oturmuşdular. (M.Hüseyn)

94. Cümlələri köçürün, tabesizlik əlaqəsində olan sözləri seçib yanaşı yazın.

Bizi sevindirsin eşqin, əməlin, Vəfada, dözümdə Banu-
çiçək ol. (B.Vahabzadə) Arzunu, istəyi dəyişir zaman. (B.Vahabzadə) Məhəl qoymaz nə yağışa, nə küləyə təyyarələr. (B.Vahabzadə) Çalış, Nəbi, gecə-gündüz yarat sən, Bəd sözləri öz sinəndən yar, at sən. (N.Xəzri)

95. Tabesizlik əlaqəsində olan bədii əsər adları da var. Məsələn: "Leyli və Məcnun", "Hərb və sülh".

Bildiyiniz belə əsər adlarından bir neçəsini dəftərinizə yazın.

Tabelilik əlaqəsi. Bu əlaqədə olan sözlərdən biri o birinə tabe olur. **Məsələn:** Sənətkarı xalq yaşadır. (R.Rza) Vurğun qarlı dağları, əngillikləri sevirdi. (R.Rza) - cümlələrində sözlər arasında tabelilik əlaqələri belədir:

1) sənətkarı → yaşadır

xalq ← yaşadır

- 2) Vurğun ← sevirdi
dağları → sevirdi
qarlı → dağları
əngillikləri → sevirdi

Qeyd. Tabelilik əlaqəsi tabe sözdən tabeedicisi (əsas) sözə doğru yönəlmiş oxla göstərilir.

96. Söz birləşmələrində hansı sözün hansına tabe olduğunu ox işarəsi ilə göstərin.

Nəğməli ellər, sonalı göllər, qatar-qatar durnalar, insana hörmət, dəstə-dəstə gələnlər, durub baxmaq, tez-tez danışmaq, yollara baxmaq, dostdan ayrılmaq.

97. Sözlərin əlaqəsinə görə aşağıdakı cümlənin sxemini düzəldin.

Lirik qəzəllər yazan dahi Füzuli gözəl poemaları ilə də dünyada şöhrətlənmişdir.

Tabelilik əlaqəsinin növləri. Tabelilik əlaqəsinin üç növü var:

1. Uzlaşma əlaqəsi.
2. İdarə əlaqəsi.
3. Yanaşma əlaqəsi.

Uzlaşma əlaqəsi. Tabe sözün şəxs və kəmiyyətə görə əsas sözlə uyğunlaşmasına uzlaşma əlaqəsi deyilir. **Məsələn:** *Mən şagirdəm, mən oxuyuram, mənim müəllimim* ifadələrində əsas söz birinci şəxs təkdə (mən) olduğuna görə asılı sözlər birinci şəxsin təkinə aid şəkilçilər qəbul edərək şəxsə və kəmiyyətə görə onunla uzlaşmışdır. Əsas tərəfi şəxs və kəmiyyətə dəyişsək, tabe sözlər də onlara uyğun olaraq dəyişəcəkdir. **Məsələn:**

Biz şagirdik, biz oxuyuruq, bizim müəllimimiz.

Sən şagirdsən, sən oxuyursan, sənin müəllimin.

Siz şagirdsiniz, siz oxuyursunuz, sizin müəlliminiz.

O şagirddir, o oxuyur, onun müəllimi.

Onlar şagirdirlər, onlar oxuyurlar, onların müəllimi.

Uzlaşma əlaqəsi həm mübtədə ilə xəbər arasında, həm də ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında olur.

Mübtədə ilə xəbər arasında. Burada xəbər mübtədadan asılı olub onunla uzlaşır. **Məsələn:** Biz nöqtə qoymuşuq acıya, dərdə. (M.Araz) Dağlar qoynu çiçək-çiçək, Mən gedirəm, getmir ürək. (M.Araz) Sən qaynayıb-qarıxmısan cahan boyda bir vətənə. (X.Rza Ulutürk) Mən sizdən çox razıyam, çünki siz mənim azad olmağıma çox çalışıbsınız. (C.Cabbarlı)

Mübtədə ilə xəbər arasında şəxsə görə uzlaşma heç vaxt pozulmur. Kəmiyyətə görə uzlaşma isə birinci və ikinci şəxslərin tək və cəmində həmişə olduğu halda, üçüncü şəxsin cəmində gah olur, gah da pozulur. **Məsələn,** *Uşaqlar oxuyurlar* cümləsində mübtədə da, xəbər də cəmdədir; *Uşaqlar oxuyur* cümləsində isə mübtədə cəmdə olsa da, xəbər təkdedir. Deməli, burada kəmiyyətə görə uzlaşma pozulmuşdur.

İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında. Bu birləşmələrdə ikinci tərəflər birinci tərəflərlə uzlaşır.

İkinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə oluna bilmədiyinə görə, uzlaşma yalnız üçüncü şəxsə görə olur: *Qız qalası, Xəzər dənizi.*

Üçüncü növ təyini söz birləşməsində isə uzlaşma hər üç şəxsə görə olur:

I şəxs təkə görə: *mənim dostum*

I şəxsə cəmə görə: *bizim dostumuz*

II şəxsə təkə görə: *sənin dostun*

II şəxs cəmə görə: *sizin dostunuz*

III şəxs təkə görə: *onun dostu*

III şəxs cəmdə kəmiyyətə görə uzlaşma olmur.

Məsələn, onların dostu

98. Mətni köçürün, uzlaşma əlaqəsində olan sözləri seçib yanaşı yazın.

Sən bizim ellərin ruhuna bir bax. (S.Vurğun) Küylüdür, haraylıdır Bakının küçələri. (R.Rza) İzləyəm göydəki yıldızları mən. (H.Cavid) Dinlər səni azadə könüllər. (H.Cavid) Payız günü idi. Balaca şəhərin küçələrini duman bürümüşdü. Xırda-

ca evlər duman kimi görünürdü. (Y.V.Çəmənəminli) Mən Arazda şaxələnən çınardım. (M.Araz) Vətən qarşısında cavabdehik biz. (N.Xəzri). Təkərlər üstündə səfərdəyəm mən, Bir anın içində yüz yerdəyəm mən. (B.Vahabzadə)

99. *Sən yollar boyunca səfərdəsən* (B.Vahabzadə) - cümləsinin mübtədə və xəbərini üç şəxsən tək və cəminə görə dəyişin.

İdarə əlaqəsi. Əsas sözün tələbi ilə tabe sözün ismin adlıq halından çıxıb başqa hala düşməsinə idarə əlaqəsi deyilir. Məsələn: Leylək qışa qalmadı, Köçdü isti ellərə (R.Rza). İstərəm, şeirimi dinləsin aləm (R.Rza). Gözümdən getməyir əziz məktəbim. (N.Xəzri). Ordubadinin əsərləri maraqla oxunur.

Bu cümlələrdə aşağıdakı sözlər arasında idarə əlaqəsi var:

qışa	→	qalmadı,
ellərə	→	köçdü,
şeirimi	→	dinləsin,
gözümdən	→	getməyir,
səhifələrdə	→	döyünəcəkdir.
Ordubadinin	→	əsərləri

100. Köçürün, idarə əlaqəsində olan sözləri cümlələrdən çıxarıb yanaşı yazın.

Balaca otaqda kiçik bir məclis qurulmuşdu. (M.İbrahimov) İllər keçdi. Etibar böyüdü. Boy atdı. Bağçaya, məktəbə getdi. Dilarə ali məktəbi bitirdi. Müəllimliyə başladı. Bu gün Dilarə dərstdən tez gəlmişdi. Etibar da məktəbdən gəlmiş, oynamağa getmişdi. (M.İbrahimov)

Bir qayaya söykənmişəm,
deyirəm kaş:

Bax beləcə daşa dönəm
yavaş-yavaş.

(M.Araz)

İdarə əlaqəsində asılı söz isim və ya substantivləşmiş başqa nitq hissələrindən olur. Əsas söz isə çox vaxt fel olur, lakin başqa nitq hissələri də əsas söz kimi çıxış edə bilər.

Məsələn: *yuxudan oyanmaq, əsgərlərdən biri, dağlardan ağır, oxumağa həvəs, dağlara yol, böyüyə hörmət, ondan bilikli, gedəni qaytarmaq* və s.

101. Yuxarıdakı misallarda əsas və asılı sözlərin hansı nitq hissələrinə aid olduğunu göstərin.

102. Verilmiş misallarda əsas (idarə edən) tərəflərin hansı nitq hissələrindən ibarət olduğunu göstərin.

İşdən qayıdıram, bağda çalışırıq, xəstəxanada növbətçiyəm, səfərə çıxmaq, gözlərini çəkməyən (körpə), hər şeydən danışanda, yoldan teleqram, dağlara yürüş, gecikdiyimə baxmayaraq, xalqın qəzəbi.

Yanaşma əlaqəsi. Uzlaşma və idarə əlaqələrinin qrammatik göstəriciləri var. Uzlaşma əlaqəsinin göstəriciləri şəxs sonluqları və mənsubiyyət şəkilçiləridir; idarə əlaqəsinin göstəriciləri isə hal şəkilçiləridir.

Yanaşma əlaqəsinin belə göstəriciləri yoxdur. Yəni bu əlaqədə tabeliyi göstərən heç bir qrammatik (sözdəyişdirici) şəkilçidən istifadə olunmur.

Tabə sözün heç bir qrammatik şəkilçi qəbul etmədən əsas sözə tabe olmasına yanaşma əlaqəsi deyilir. Məsələn, azad insan birləşməsində azad sözü heç bir sözdəyişdirici şəkilçinin köməyi olmadan insan sözüne tabe olub onu təyin edir. Yəni burada birinci sözün (azad) həqiqətən tabe söz - yanaşan tərəf olduğunu göstərən heç bir formal göstərici yoxdur. *Göy çəmən, uca dağ, beş əsgər, mühəndis Kərim, həmin yer, yüksələn bayraq, tez-tez danışmaq, durub baxmaq* birləşmələrində də sözlər arasında yanaşma əlaqəsi var.

103. Şeirləri ifadəli oxuyun, yanaşma əlaqəsində olan sözləri göstərin.

Hər bulaq, hər gülüş, hər yaşıl yarpaq,
Bu sünbül, bu əkin, bu daş, bu torpaq,
Bu çovğun, bu külək, bu söhbət, bu saz,
Ətirlər içində gəl deyən bu yaz,
Bağrından su sızan dəlikli daşlar,
Göydə qanad çalan havalı quşlar,
Çayların üstündə süzən sonalar,
Qəlbi dağlar kimi böyük analar
Mənim qismətimə düşmüş əzəldən,
Tarixlər zövq alır yaradan əldən.

(S.Vurğun)

104. Aşağıda verilmiş söz birləşmələrində yanan tərəflərin hansı nitq hissələrindən ibarət olduğunu göstərin.

Ağır dərd, duzlu danışıq, milli qəhrəmanlarımız, axırın-cı sıra, beşinci dəstə, cəld keçmək, axşam qayıdanda, yaxınlaşmaq, döyüşən əsgərlər.

105. Eyni sözlərdən düzəlmiş birləşmə və cümlələrdəki sözlərin əlaqələrini müəyyənləşdirin.

Uca dağlar - dağlar ucalır - dağlardan uca.

Qışın soyuğu - soyuq qış - qış soyuqdur.

106. Müxtəlif sözlərdən ibarət söz birləşmələri və cümlələrdə sintaktik əlaqələri müəyyənləşdirin.

Sonalı göllər, Xan Araz, sən oxuduğun, nədən başlanır Vətən, Muğana su gəlir, Milə su gəlir. (S.Vurğun) Böyük yaranmışdır əzəldən insan. (S.Vurğun) Əldən-ələ keçir vəfasız həyat, Biz gəldi-gedərik, sən yaşa, dünya. (S.Vurğun)

107. Sintaktik əlaqələrə uyğun olaraq, cümlənin sxemini düzəldin.

Mən indi məktəbi, dostlarımı və yoldaşlarımı tez-tez yada salıram. Bizdən uzaqlaşan illər şirin xatirələrə çevrilir. Söz, dil ən qüdrətli silahdan da kəsərli olur.

Nümunə, 1) Qayadöşlü qəhrəmanlar qayalıqda yox olublar. (M.Araz)

Qəhrəmanlar ← yox olublar
 ↗ ↖
 qayadöşlü qayalıqda

Sintaktik əlaqələr söz birləşmələrinin, cümlələrin formalaşmasında, sözlərin və cümlələrin bir-biri ilə əlaqələnməsində mühüm rol oynayır.

Uzlaşma əlaqəsi haqqında məlumatınız var. Onu da bilirsiniz ki, uzlaşma əlaqəsində xəbər mübtəda ilə, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfləri birinci tərəfləri ilə uzlaşır. Əlavə olaraq bunları da bilməlisiniz.

a) *Mən oxuduğum, sən yazdığın, biz gördüyümüz, siz hazırladığınız* tipli feli birləşmələrin tərəfləri arasında da uzlaşma əlaqəsi var. Bu birləşmələrdə də ikinci tərəflər birinci tərəflərlə uzlaşır.

b) Uzlaşma əlaqəsinin qrammatik göstəriciləri var. Bunlar xəbərlilik şəkilçiləri, şəxs sonluqları və mənsubiyyət şəkilçiləri, qismən də cəm şəkilçiləridir. Bu şəkilçilər uzlaşma əlaqəsinin şəxsə və kəmiyyətə görə formalaşmasını təmin edir.

108. Altıncı və yeddinci siniflərdə həmin şəkilçiləri öyrənilirsiniz. Onları yadınıza salın və şəxslər üzrə yazın.

109. Şəxs sonluqların sözlərə artırmaqla həmin sözlərin uzlaşmasını göstərin.

Nümunə: bilir+əm - mən bilirəm.

110. Mənsubiyyət şəkilçilərini müvafiq sözlərə əlavə etməklə həmin sözlərin uzlaşmasını göstərin.

Nümunə: həyatım - mənim həyatım.

İdarə əlaqəsinin iki forması var.

Fəllərlə idarə.

Adlarla idarə.

Fəllərlə idarə, idarə əlaqəsinin əsas formasıdır. Fəldə idarə etmək qabiliyyəti güclüdür. Fəl ismin dörd halını idarə edə bilir.

Yönlük halın idarə olunması: tamaşaya baxmaq, idmana getmək.

Təsirlik halın idarə olunması: məktubu yazmaq, romanı oxumaq.

Yerlik halın idarə olunması: şəhərdə yaşamaq, məktəbdə öyrənmək.

Çıxışlıq halın idarə olunması: dağdan aşmaq, sudan içmək.

Adlarla idarə nisbətən zəifdir. Adlara aid olan sözlər fəldən fərqli olaraq, birbaşa idarə edə bilmir. **Məsələn**, *görmək* feli ismin təsirlik halını tələb edir: kimi görmək, nəyi görmək. Ancaq hava (isim), yaxşı (sifət), çox (say), uzaq (zərf) sözləri öz-özlüklərində ismin heç bir halını tələb etmir. Ancaq belə sözlər nitqdə idarəedicilərin sözlər kimi işləməsi mümkündür. Sonra, əvvəl zərfləri isə birbaşa idarə edə bilər.

Məsələn: evin → havası, insanların → yaxşısı, şagirdlərin → çoxu, yoldan → uzaq, dərstdən → sonra, səndən → əvvəl.

111. Müəllimin köməyi ilə müəyyənləşdirin: ismin hansı halı idarə olunmur?

112. Müəllimin köməyi ilə müəyyən edin: fel ismin idarə olunan hansı halını birbaşa idarə edə bilmir?

113. Müəllimin köməyi ilə müəyyən edin: adlara aid sözlər ismin idarə olunan hansı halını idarə edə bilmir.

Yanaşma əlaqəsinin istifadə olunduğu əsas yerlər.

Təyinlə təyin olunan arasında: *uzaq yollar, gözəl günlər, azad vətən, müstəqil xalq.*

Tərzi - hərəkət zərflikləri ilə onların aid olduqları cümlə üzvləri arasında. *Birdən qapı açıldı. Uşaqlar tələsik sinfə doldular. Bir şagird ucadan şeir oxumağa başladı. Eşitmişəm uzaqlardan sakit axan Arazları. (S.Vurğun)*

Kəmiyyət zərflikləri ilə onların aid olduqları cümlə üzvləri arasında: *Çox keçmişəm bu dağlardan. (S.Vurğun)*

Zaman zərflikləri ilə onların aid olduğu cümlə üzvləri arasında: *Mənim də ürəyim hələ cavandır. (S.Vurğun) Yox, xala! İndi bahardır. (S.Vurğun)*

114. Oxuyun, yanaşma əlaqəsində olan sözləri cümlələrdən çıxarıb qarşı-qarşıya yazın.

Gəl, gəl, gözəl sabah! Gözəl günəş, gəl!

Sağımda, solumda qoşa dayanın.

Böyük bir aləmdir hər kiçik əməl...

Mənim bu eşqimlə qoşa da yanın,

Sağımda, solumda qoşa dayanın!

(S.Vurğun)

115. Oxuyun.

Nəsirəddin Tusi

On üçüncü əsrdə yaşayıb yaratmış Nəsirəddin Tusi ensiklopedik alim, filosof, ictimai-siyasi və dövlət xadimi kimi tanınmış və tarixdə şərəfli yer tutmuşdur. Nəsirəddin Tusinin dünya elmi və mədəniyyəti tarixində mühüm xidmətlərindən biri 1259-cu ildə Marağa Rəsədxanasını təşkil etməsidir. Alimin elmin müxtəlif sahələrinə aid kəşfləri və əsərləri dünya elminin inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Cümlə haqqında ümumi məlumat

Bitmiş fikir ifadə edən bir sözə və ya bir neçə sözün birləşməsinə cümlə deyilir.

Bir sözdən ibarət olan cümlələr: *Səhərdir. Oxuyurlar. Yazırıq. Yaxşıdır. Şagirddir.*

İki sözdən ibarət cümlələr: *İndi səhərdir. Hava soyuqdur. Onlar oxuyurlar. Biz yazırıq. Hava yaxşıdır. Yaz gözəldir. Dostum şagirddir.*

Üç və daha artıq sözdən ibarət cümlələr: *Təbiəti qorumaq lazımdır. Əgər təbiəti qorumasaq, yer üzündə həyat get-gedə ağırlaşar.*

116. Şeirləri ifadəli oxuyun.

Dağlar marala qaldı,
Otu sarala qaldı.
Soyuq bulaq, göy çəmən
O da marala qaldı. (Bayatı)

Bahar nə xoş gəlir, ruha dad verir,
Şeirə, sənətə qol-qanad verir.
Var olsun şeirimiz, şairlərimiz,
Hər gülə, çiçəyə təzə ad verir. (S.Vurğun)

Cümlədə fikir bitkinliyi şərti mənada işlənir. Hər cümlə bu və ya digər bir konkret fikri ifadə edir. Ona görə də danışıqda, yazıda cümlələr toplusundan istifadə edilir.

Cümlə nitqin əsas vahididir. İnsanlar fikirlərini cümlələr vasitəsi ilə ifadə edirlər, cümlələr vasitəsi ilə danışırlar, bir-biri ilə cümlələrin köməyi ilə ünsiyyət saxlayırlar. Bədi və elmi əsərlərdə, mətbuatda, radio və televiziya verilişlərində deyilənlərin hamısı cümlələrlə ifadə olunur.

117. C.Cabbarlının “Sevil” pyesindən bir kiçik mükəlliməni ifadəli oxuyun və cümlələrə diqqət edin.

Gülüş. Nə edirsən, Gündüz?

Gündüz. Bax, biz dünən məktəbdə uşaqlar ilə dünya səyahətinə çıxmışdıq. Hər bir hədəfimiz bir dilək adası idi. Bax, Avropanın sahilinə kimi gəlmişəm. İndi əsil hədəfə qısa bir yol axtarıram.

Gülüş. Dünən getdiyiniz yollar yaramazmı, Gündüz?

Gündüz. O yollar? Yox! Ancaq mən tapmışam, sən mənə göstərməlisən, yoxsa mən geridə qalaram.

Gülüş. Yox, gülüm, mən bildiyim yollar köhnədir, onları özgələri də bilə bilərlər. Sən, geridə qalmamaq üçün çalış, yeni bir yol tap.

Gündüz. Gecə səhərə kimi düşünəcəyəm, nə olursa-olsun, yeni bir yol tapacağam.

Gülüş. Düşün, Gündüz, artıq düşünmək və yeni yollar tapmaq sənin borcundur.

118. Bir sözdən ibarət beş cümlə yazın.

119. İki sözdən ibarət beş cümlə yazın.

120. Üç və daha çox sözdən ibarət beş cümlə yazın.

121. “Müstəqil Azərbaycan Respublikası” mövzusunda kiçik bir mətn tərtib edin.

Cümlənin əsas xüsusiyyətləri.

Cümlənin bir-biri ilə əlaqədar olan iki cəhəti var: 1) məna cəhəti, 2) qrammatik cəhəti.

Məna cəhəti cümlənin bitmiş fikir ifadə etməsidir. Cümlə yeganə nitq vahididir ki, fikir ifadə edir. Hər hansı söz və ifadə bitmiş fikir ifadə etmirsə, ona cümlə demək olmaz. Qrammatik cəhətləri aşağıdakılardır.

a) Qrammatik cəhətdən formalaşmış xəbərə malik olmaq.

b) Cümlə intonasiyasının olması.

c) Modallığın olması.

Xəbər cümlənin formalaşmasında əsas rol oynayır. Cümlə bir sözdən ibarətdirsə, o söz xəbər kimi formalaşmış olur. **Məsələn:** *axşam, gecə, yaxşı, bahar, isti, mühəndis, əlaçı, çox* sözlərdir. Onlar cümlə kimi formalaşmamışdır, ona

görə də bitmiş fikir ifadə etmir. Şəkilçilər əlavə etməklə onları xəbər kimi formalaşdırsaq, onlar cümləyə çevriləcək və bitmiş fikir ifadə edəcəkdir. **Məsələn:**

Axşam - Axşamdır.

Gecə - Gecədir.

Yaxşı - Yaxşıdır. Yaxşıyam. Yaxşısan....

Bahar - Bahardır.

İsti - İstidir.

Mühəndis - Mühəndisdir. Mühəndisəm. Mühəndissən...

Əlaçı - Əlaçındır. Əlaçıyam. Əlaçısan...

Çox - çoxdur.

Cümlə iki və daha artıq sözdən ibarətdirsə, onlardan biri xəbər kimi formalaşmış olmalıdır. **Məsələn,** bir neçə sözü əlaqələndirib yanaşı yazaq: *dostum bu gün səhər məktəbin yanındakı mağazadan maraqlı bir kitab*. Burada cümlə yoxdur. Ancaq sözlər elə əlaqələnib və elə düzülübdür ki, xəbər əlavə etməklə onları cümləyə çevirmək mümkündür.

Məsələn, belə: Dostum bu gün səhər məktəbin yanındakı mağazadan maraqlı bir kitab aldı.

122. Nöqtələrin yerinə müvafiq şəkilçilər əlavə etməklə cümlələri tamamlayın.

Yeddi yoldaş olub yola düzəl.... (S.Vurğun). Ayrılıq dediyin duzlu bir su... (R.Rza). Deyildiyinə görə, mən 1910-cu ildə mayın 10-da anadan ol... (R.Rza). Mən Cəfər Cabbarlı ilə tanış old... (R.Rza). Sən tələbə... Onlar dost... Siz bu şəhərdə yaşayır... .

İntonasiya da cümlənin əsas əlamətlərindəndir. Buna bitkinlik intonasiyası deyilir. Cümləyə məxsus intonasiya şifahi nitqdə özünü göstərir. Bu intonasiya cümlənin əvvəldən sonuna qədər davam edir və cümlənin qurtarmasını göstərir. Mətdən asılı olaraq, intonasiyanın davamlığı müxtəlif ola bilər.

Əgər mətn bir cümlədən ibarətdirsə, cümlənin bitməsi ilə intonasiya da başa çatır. **Məsələn:** Eyfel qülləsi dünyada metal konstruksiyalardan tikilmiş ən uca qüllələrindəndir.

Hər bir cümlə bitmiş fikir ifadə etməklə yanaşı, müəyyən münasibət də bildirir. Bu münasibət modallığın ifadəsi-

dir. Məsələn: *Ata olan yerdə oğul danışmaz.* (S.Vurğun) *Al, qızım, bu gülü əlində saxla.* (S.Vurğun) Bu vətən ki, Zərdüşt-lərin yurduudur, Hər igidi bir yenilməz ordudur. (S.Vurğun)

123. Mətni ifadəli oxuyun, cümlələrin deyilişinə fikir verin.

Maral. Maral çöl heyvanlarının ən gözəllərindəndir. Ona görə insanlara da Maral adı verirlər. Ata, ana öz uşaqlarını maralım deyə əzizləyirlər. Maralların növləri çoxdur. Onların ən maraqlısı Şimal marallarıdır. Onlar soyuğa dözümlü olurlar. Dırnaqları enli olduğuna görə, qarda, hətta bataqlıqda batmırlar. Sərbəst hərəkət edə bilirlər. Şimal marallarının tüklərinin içi boş olur, bu onların suda üzmələrinə kömək edir. Başqa heyvanların tüklərinin dibi qalın olur, ucu nazik. Marallarda isə bunun əksinə olur. Onların tüklərinin uc tərəfi daha qalın olur. Şiddətli soyuq küləklərdə tüklər bir-birinə söykənərək maralları soyuqdan qoruyur.

Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri

Hər bir cümlə müəyyən məqsədlə deyilir. **Məsələn:** Məhəmməd Füzuli Şərqi ən böyük şairlərindəndir. Füzuli neçənci əsrdə yaşamışdır?

Bu cümlələrdən birində müəyyən bir məlumat verilir. O biri cümlə isə məlumat almaq məqsədi ilə işlədilir.

Bu cəhətdən cümlələr dörd növ olur:

Nəqli cümlələr.

Sual cümlələri.

Əmr cümlələri.

Nida cümlələri.

Bu cümlə növlərindən hər birinin ifadə tərzini, yəni intonasiyasını olar. İntonasiya şifahi nitqdə cümlələri fərqləndirən vasitələrdəndir. Eyni quruluşda olan, eyni sözlərdən əmələ gələn cümləni intonasiyanın köməyi ilə həm nəqli, həm də sual cümləsi kimi işlətmək olar. **Məsələn,** Humay anasının son beşiyidir (S.Vurğun). Bu nəqli cümlədir. Onu sual intonasiyası ilə desək, sual cümləsi olacaqdır.

124. Mətni ifadəli oxuyun, cümlələrin hansı məqsədlərlə deyildiyinə və intonasiyalarına fikir verin.

Göydə neçə ulduz var? Qaranlıq gecədə adi gözlə baxsan, altı minə qədər ulduz görərsən. Bəs teleskopla baxanda? Alimlər ulduz kataloqu siyahısına milyona qədər ulduz daxil etmişlər. Elə ulduzlar var ki, işığı neçə əsrdən sonra yerə gəlib çatır. Bəs ulduz nədir? O, işıq və istilik verən səma cisimidir.

Sən bizim ellərin ruhuna bir bax! (S.Vurğun) Oxu tar! Oxu tar! Səni kim unudar! (M.Müşfiq) Yollar ayrıcında, a dilbər sona, Durub gözləmə hər axşam çağı. (R.Rza)

Cümləyə məxsus bitkinlik intonasiyası cümlələrin hamısına aid olur və cümləni başqa dil-nitq vahidlərindən fərqləndirir. Cümlənin növlərinə aid intonasiya isə cümlələrin özlərini bir-birindən fərqləndirir. Hər iki halda cümlənin mənası və məqsədi ilə intonasiyası bir-birini tamamlayır.

Nəqli cümlə

Bu cümlələr bir hadisə, əşya, əlamət və s. haqqında məlumat vermək məqsədi ilə işlədilir. Nəqli cümlələr adi intonasiya ilə tələffüz edilir. **Məsələn:** *Dünyada əlli milyon azərbaycanlı var.* Onlardan yeddi milyondan çoxu Azərbaycan Respublikasında yaşayır. Cənubi Azərbaycandakı azərbaycanlıların sayı otuz milyondan çoxdur.

Nəqli cümlələr başqa cümlə növlərinə nisbətən daha çox işlənir. Çünki insanlar öz fikirlərini, əsasən, nəqli cümlələr vasitəsilə ifadə edirlər. Əgər biz hər hansı bir məqalədə və ya hekayədə olan cümlələri saysaq, görərik ki, onların əksəriyyəti nəqli cümlələrdir.

125. Nəqli cümləyə aid 5 misal yazın.

126. Hər hansı bədii əsərin bir səhifəsini oxuyub nəqli cümlələrin işlənmə tezliyini müəyyən edin (başqa cümlələrlə müqayisədə).

Nəqli cümlələrin xəbərlərinin ifadə vasitələri çoxdur. Onlar əsas nitq hissələrinin hamısı ilə ifadə oluna bilər.

Fellə: Bir gün göyərçinlərim qanadlanıb **uçdular** (M.Müşfiq).

İsimlə: Qayaları baş-başadır, Güneyləri **tamaşadır** (S.Vurğun).

Sifətlə: Sən bizə *doğma, əzizsən*, söylə doğrudanmı *ədalətsizsən*. (N.Xəzri).

Sayla: Baş Qafqaz suayrıcı silsiləsində Tinov-Rosso dağı ilə Baba dağı arasındakı zirvələrin hündürlüyü 3000 m-dən çoxdur.

Əvəzlə: Yenə də hər zaman ürəyimdəki sənsən. (N.Xəzri)

Zərflə: Tələsmə, hələ **tezdir**.

Nəqli cümlələrdə sözlərin qrammatik sırası daha çox gözlənir. Azərbaycan dili cümlələrində sözlərin qanunauyğun sırasından danışıqda, əsasən, nəqli cümlələr nəzərdə tutulur.

127. Mətni ifadəli oxuyun, nəqli cümlələrin söz sırasına diqqət edin.

Araz çayı Türkiyə ərazisindəki Bingöl dağı silsiləsindən başlayır və Sabirabad şəhəri yaxınlığında Kürle qovuşur. Arazın uzunluğu 1072 km-dir. Araz yaz aylarında daşır. Araz çayında suyun ən yüksək səviyyəsi may ayının axırlarında, ən aşağı səviyyəsi isə avqust ayında olur. Arazboyu düzənliklərin, Mil və Muğan düzlərinin su ilə təmin olunmasında Araz çayı böyük rol oynayır.

Sual cümləsi

Sual məqsədi ilə işlədilən cümləyə **sual cümləsi** deyilir. **Sual cümləsinin işlədilməsində məqsəd ya yeni məlumat almaq, ya da hər hansı məlumatı dəqiqləşdirməkdir.** Məsələn: *Azərbaycan dili hansı dil ailəsinə daxildir? M.Füzuli "Leyli və Məcnun" poemasını hansı dildə yazmışdır? "Koroğlu" operası kimin əsəridir? Azərbaycan Respublikasının dövlət bayrağı neçə rəngdədir?*

Sual cümlələrinin üç növü var:

1. **Sual əvəzliliklərinin köməyi ilə yaranan sual cümlələri.** Məsələn: *Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti neçənci ildə yaranmışdır? Onun birinci paytaxtı hansı şəhər olmuşdur? Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin sədri kim idi?*

Sual ədatlarının köməyi ilə yaranan sual cümlələri:

*Ayrılarımı könül candan, Azərbaycan, Azərbaycan?
(S.Vurğun) Qarşımda sənmişən, xəyalınımdır, Sevdalı könli-
mün soltanı dostum? (R.Rza)*

3. Yalnız sual intonasiyası vasitəsilə əmələ gələn sual cümlələri. Belə cümlələrin əmələ gəlməsində sual əvəzlilikləri və sual ədatları iştirak etmir. Bu cümlələr zahirən nəqli və ya əmr cümlələrindən fərqlənmir, lakin sual məqsədi ilə işləndiyinə görə sual intonasiyası ilə tələffüz olunur. Məsələn: - Sən onu tanıyırsan? O sizin qonşunuzdur? Ali məktəbdə oxuyur?

128. Sual cümlələrinin hər növünə aid beş misal yazın.

129. Mətni köçürün. Sual cümlələrinin altından xətt çəkin və növlərini göstərin.

- Qızım, yenə Məryəmi niyə küsdürüb yola salıbsan? - Oyuncaqlarıma toxunurdu. - Oyuncaq oynatmaq üçündür. Bəs toxunmayın, necə oynasın? Sən özün oynadırsan, yoldaşını niyə qoymursan? - Öz oyuncaqlarımdır. - Adam yoldaşına elə deməz, qızım. - Elə demədim. - Bəs necə dedin? - Dedim, əl dəymə. - Daha nə dedin? - Heç zad. Dedim, sındırarsan. - Daha? - Heç nə. - Demisən, fikirləş, gör nə demisən. - Bir də dedim, atam alıb.

Şəfiqə xanım Ziyafətin əlini ovcuna alıb çənəsini yuxarı qaldırdı, gözünün içinə baxdı. Əlini dizinə vurdu: - Qızım, adam yetim qızın yanında elə danışmaz. Sən bilirsənmi, Məryəmin atası yoxdur? - Bilirəm, onun atası ölüb. - Bəs adam atasız qızın yanında ata ilə öyünərmi? Sinəsinə döyüb ata, ata deyərmi? (Mir Cəlal)

Sual cümlələrinin növləri ilə əlaqədar olaraq onlara müxtəlif formalarda cavab vermək olar.

1. Ədatla və ya intonasiya ilə əmələ gələn sual cümlələrinə üç formada cavab verilə bilər.

a) Həmin cümləni bir qədər dəyişdirib nəqli cümlə formasına salaraq təkrar etmək yolu ilə. **Məsələn:**

Sual: - Dərslərini oxudunmu?

Cavab: - Dərslərimi oxudum.

Sual: - Dərslərini oxudun?

Cavab: - Dərslərimi oxudum.

b) Cümlənin bir hissəsini, məntiqi vurğu düşən hissəsini bir qədər başqa qrammatik formada təkrarlamaq yolu ilə.

Məsələn:

Sual: - Sən bu gün kinoya gedəcəksənmi?

Cavab: - Gedəcəyəm.

Sual: - Sən bu gün kinoya gedəcəksən?

Cavab: - Gedəcəyəm.

c) **Bəli, yox, xeyr** təsdiq və inkar bildirən sözlər vasitəsi ilə. Əgər deyilənsə müsbət cavab verilərsə, *bəli* sözündən, mənfi cavab verilərsə *yox, xeyr* sözlərindən istifadə edilir.

Sual: - Sən ali məktəbə daxil olmaq istəyirsənmi?

Cavab: - Bəli.

Sual: - Sən ali məktəbə daxil olmaq istəyirsən?

Cavab: - Bəli.

Sual: - Sən ali məktəbə daxil olmaq istəyirsənmi?

Cavab: - Yox (xeyr).

Sual: - Sən ali məktəbə daxil olmaq istəyirsən?

Cavab: - Yox (xeyr).

Sual əvəzlilikləri ilə əmələ gələn sual cümlələrinə bu qaydada cavab vermək olmaz. Belə sual cümlələrinə cavab üçün əvəzliyin əvəzinə onun tələb etdiyi sözü işlətmək lazımdır.

Məsələn: Nizami harada anadan olmuşdur? - cümləsinə ya qısa şəkildə - Gəncədə - cavabını vermək, ya Gəncədə sözünü harada sözünün yerində işlətməklə bütöv cümləni cavab kimi təkrar etmək lazımdır: Nizami Gəncədə anadan olmuşdur.

Sual cümlələri dialoqlarda (mükəllimələrdə) daha çox işlənir.

130. Mətnləri oxuyun, sual cümlələrinin növlərini qeyd edin.

Yadıma Göy göl düşdü. Bəhram məndən soruşdu:

- Görəsən, indi Göy göl necədir?

- Yəqin ki, başdan-başa qalın qardır.

- Göy gölün qışını görmək maraqlı olmazdımı?

- Göy gölün buz bağlayan üzündə gəzinmək, əylənmək,

xizəkdə sürüşmək əfsanə-nağıl olardı. (S.Rəhimov)

- Yənə də arıçılıqla məşğulsan?

- Bəli.

- İldə neçə ton bal götürürsən?

- İki-üç ton olur...
- Bu qədər bal nəyin hesabındadır?
- Bağlarımızın, rəngarəng gül-çiçəyin hesabına.
- Bəlkə, bu artım gül-çiçəyin yox, arılarınızı yemlədiyiniz şəkərin hesabındadır?
- Əsla! Sən nə danışırısan?! Yox, yox, məsəl var: "Arı haram götürməz!". (S.Rəhimov)

Bədii sual cümlələri. Bunlara ritorik sual cümlələri də deyilir. Adi sual cümlələrindən fərqli olaraq, bədii sual cümlələri cavab almaq məqsədi daşımır. Onlar nəqli cümlələr kimi, məlumat vermək üçün işlədilir. Ancaq nəqli cümlələrdən fərqli olaraq, bu cümlələrdə məlumat birbaşa deyil, bir qədər dolayısı ilə, obrazlı qaydada ifadə olunur. Bədii sual cümlələri formaca adi sual cümlələrindən fərqlənmir, intonasiyası, ifadə tərzii bir qədər fərqlənir. Məsələn, S.Vurğun bir şeirində deyir: Kim bilir, kim bilir, neçədir tarixin yaşı?! Mənası odur ki, heç kəs tarixin yaşını bilmir. Yaxud şair buruqlar səltənətinə müraciətlə yazır: *Ah, nə deyim, nə ad verim bu aləmdə mən sana?* Başqa bir misal: *Nə gözəldir yol boyunca söyüdlər?!* (S.Rüstəm)

131. Məhəmməd Füzulinin əvvəldən axıra kimi bədii sual cümlələri əsasında qurulmuş bir şeirini ifadəli oxuyun.

Əmr cümlələri

Əmr cümlələri əmr, istək, arzu, xahiş, öyüd, məsləhət və s. kimi mənalar ifadə edir. Əmr cümləsinin xəbəri felin əmr şəkli ilə ifadə olunur. Bu, əmr cümləsi üçün qrammatik göstərici hesab olunur. **Məsələn:** *Tez olun, tutun Eldar!* (S.Vurğun) *Gün o gün olsun ki, qurtarsın dava.* (S.Rüstəm) *İzin ver, qolumu salım boynuna.* (S.Rüstəm) *Şair, heç aldanma dünya varına, İnanma dünyanın etibarına, Savab gör, hər zaman yaxşılıq eylə.* (S.Vurğun)

132. Şeiri oxuyun, əmr cümlələrini müəyyənləşdirin, onların xəbərlerinin felin əmr şəklinin hansı şəxsində olduğunu deyün.

Gəl, ört pəncərəni, qalaq üz-üzə,
Bir sən ol, bir də mən, bir də gözlərin.

Vüsal qərq olurkən hicran-dənizə
Ağ bir yelkən olsun o son sözlərin.

Bir sən ol, bir də mən, bir də dərdimiz,
Ağlayaq doyunca, gülək doyunca.
Baş-başa qaldıqca bu möhnətdə biz
Döysün qapıları külək doyunca.

Döysün qoy, açmayaq, yorulsun külək,
Qəmli hicran qalsın qapıda dustaq.
Bir an vüsalınla çırpınsın ürək,
Sonra... sonra yenə biz ayrılmayaq. (R.Rza)

133. Hər şəxsin təkinə və cəminə aid əmr cümlələri yazın.

Əmr cümlələrinin xəbərləri felin əmr şəkli ilə ifadə olunduğuna görə, felin əmr şəkli ilə əmr cümlələri arasında həm məna cəhətdən, həm də qrammatik cəhətdən əlaqə var. Felin əmr şəklinin mənaları əmr cümlələrində dəqiqləşir. Məsələn, felin əmr şəklində olan *gəl* feli “Yaxası ordenli igid yar gəlsin” (S.Rüstəm) cümləsində arzu, istək bildirir. “Sərvət görmək istəyən Azərbaycana gəlsin” (S.Rüstəm) cümləsində çağırış, dəvət bildirir.

134. Şeirlərdə işlənmiş əmr cümlələrinin xəbərlərinin hansı şəxslərə aid olduğunu göstərin.

135. Müəllimin köməyi ilə bir əmr forması (sənəd) düzəldin.

136. Bir ərizə yazın və görün orada əmr cümləsinin işlənməsi vacibdirmi?

Nida cümləsi

Yüksək hiss-həyəcanla tələffüz edilən cümlələrə nida cümləsi deyilir. Məsələn:

Mən də o günləri yaşasaydım, ah! (S.Vurğun) *Nələr gördün, aman, Vaqif?! Nə qansızmış zaman, Vaqif?!* (S.Vurğun) *Sən insan oğlunun taleyinə bax!* (S.Vurğun) *Of, nə iş tuturam?! Yatmışammı mən?! Gör bir nələr çıxdı mənim dilimdən!* (S.Vurğun)

Nida cümlələrinin xüsusi forması yoxdur. Nəqli, sual və əmr cümlələri həyəcanlı intonasiya ilə deyiləndə nida cümləsinə çevrilir. Nida cümlələri, əsasən, iki yolla əmələ gəlir:

a) Yalnız intonasiya vasitəsilə əmələ gələnlər: *Yol ver mənə, gül dərmişəm, sevdiyimçin aparım!* (C.Cabbarlı) *Yetər artıq, ayaqlarda süründük! Qalx, qalx, qalx, düşkün dünya!* (C.Cabbarlı) *Qoy gülləri ya qan sulasın, yaxud ədalət! Qoy ya bəşəriyyət yaşasın, yaxud əsarət!* (C.Cabbarlı) *Xuraman, Xuraman! Gör nəyin xəyalındasan!* (S.Vurğun)

b) Nidaların köməyi ilə: *Of... partla ürəyim! Yazıq Xuraman!* (S.Vurğun)

137. Şeirdəki cümlələrə diqqət edin.

Aman, kahin baba, ceyran qaçır kil
Bıy...bıy... ağaclar da çiçək açır kil
Ah... dünya nə qədər gözəlləşdi, bax!
Elə bil qəlbimə günəş doğacaq! (S.Vurğun)

138. Nida cümlələri, adətən, bədii əsərlərin dilində, xüsusən dram əsərlərində, şeirdə çox işlənir. Əzbər bildiyiniz şeirlərdən bəzilərini yadınıza salın. Görün hansında nida cümlələri var?

139. Kiçik bir müsahibə mətni düzəldin və orada nida cümlələrindən istifadə edin.

140. Mətnləri oxuyun, cümlələri məqsəd və intonasiyaya görə qruplaşdırın.

“Quran” islamın müqəddəs kitabıdır. Bir dəfə yüksələn bayraq bir daha enməz! (M.Ə.Rəsulzadə). Biz ayrılan zaman demişdin ki sən: Bir də bu yerlərə gələcəkmisən? (S.Vurğun) Sən bizim ellərin ruhuna bir bax, Ondan inciməmiş bir əziz qonaq (S.Vurğun) Qara torpaq! Qara torpaq! Sənin dərdin nə böyükmüş! (S.Vurğun)

- Sement verin!
- Beton tökün!
- Qaçırmayın Kürü gözdən.

Bir an belə, buraxmayın cilovunu əlinizdən!

Etibarsız dostlar kimi oynamasın bizimlə Kür.
Görürsənmi? O bulanır. O hirslənir. O öyünür.

Qayaları sökün! Sökün!

Sement verin! Beton tökün!...

Bu səs mənim Sarvanımın, Sarvanımın səsidir, Bax!

O, nəfəsi səndən aldı, ana torpaq, ana torpaq!

(S.Vurğun)

Cümlənin tərkibi

Dildə nə qədər söz varsa, hamısından nitqdə istifadə olunur. Dilin heç bir sözü cümlədən kənarında qala bilməz. Cümlədə olan sözlər rollarına görə üç qrupa bölünür.

1. Cümlə üzvləri.

2. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər.

3. Köməkçi vasitələr (köməkçi sözlər).

Üçüncü qrupa aid sözlər qoşmalar, bağlayıcılar, ədatlar və nidalardır. Bunların bir qismi (bağlayıcılar, nidalar, bəzi ədatlar) sintaksisdə sintaktik kateqoriya kimi qeydə alınmır, sintaktik təhlil zamanı üstündən keçilir; bir qismi (qoşmalar, ədatların bəziləri) birinci və ikinci qruplardakı sözlərlə birləşmiş halda çıxış edir.

Bu bölgülər üzrə bir neçə cümləni nəzərdən keçirək.

1. *Bəlkə, hər şeyi unudacaqsan yuxudan oyanmış bir uşaq kimi.* (R.Rza)

Bu cümlədə *bəlkə* sözü ikinci qrupa aiddir. *Kimi* qoşması birinci qrupdakı sözlərdən birinə qoşularaq (uşaq kimi) onunla birlikdə bir cümlə üzvü kimi çıxış edir, cümlədəki başqa sözlər isə cümlə üzvlərinə aiddir.

2. *Əgər sən bu kitabxanayı gəzmək istəsən, bil ki, bundan ötrü bir neçə saat vaxt itirəcəksən.*

Cümlədəki *sən, bu, kitabxana, gəzmək istəsən, bil, bir neçə saat vaxt, itirəcəksən* sözləri cümlə üzvlərinə aiddir, ötrü qoşması bundan sözüne qoşularaq onunla birlikdə cümlə üzvü olur, *əgər, ki, sözləri* isə qeydə alınmır.

141. Cümlələrdəki sözləri (təklidə, ya birləşmə formasında) üç qrupa bölüb, sütunlarda yazın.

Bəlkə, qayıtdı. Oxudu ki, öyrənsin. Dərsləri öyrəndin-

mi? Sən də mi tələbəsən. Məncə, məsələ həll olunubdur. Bəs deyirdin, gələcəksən. Di danış, gül. Sənin üçün kitab aldım. Dünya dolur və boşalır. Uşaqlar, məktəbə, müəllimlərə qayğı göstərin.

Cümlə üzvləri	Grammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər	Qeydə alınmayan, yəni sintaktik təhlildən kənar qalan sözlər

CÜMLƏ ÜZVLƏRİ

Məna və qrammatik cəhətdən bir-biri ilə əlaqədar olan, müəyyən suallara cavab verən sözlərə cümlə üzvləri deyilir. **Məsələn:** *Onlar işıqlı otaqda dərs oxuyurdular.* Bu cümlədə beş cümlə üzvü var. Onların bir-biri ilə əlaqəsi belədir:

onlar - oxuyurlar,
dərs - oxuyurlar,
otaqda - oxuyurlar,
ışıqlı - otaqda.

Cümlənin beş üzvü var:

Mübtəda

Xəbər

Tamamlıq

Təyin

Zərflik

Cümlənin formalaşmasında, tamamlanmasında cümlə üzvlərinin rolları bir-birindən fərqlənir. Cümlə mübtədə və xəbər əsasında formalaşır; tamamlıq, təyin, zərflik isə cümlənin genişlənməsinə, tamamlanmasına kömək edir. Bu cəhətdən cümlə üzvləri iki qrupa ayrılır:

Baş üzvlər: mübtədə, xəbər.

İkinci dərəcəli üzvlər: tamamlıq, təyin, zərflik.

142. Cümlələrdə bir-biri ilə əlaqədar olan üzvləri cümlələrdən çıxarın və qarşı-qarşıya yazın.

Mahnı sadə və populyar musiqi formasıdır. Baharda səhər tezdən pəncərələri aç. Otaq quşların nəğmələri ilə dolacaqdır. Bu nəğmələr səhər mehinə qarışır və insana zövq verir. Səhər yuxusundan oyadır məni Sinəmə sığmayan böyük duyğular (S.Vurğun).

Nümunə: məni - oyadır

Cümlənin baş üzvləri

Mübtəda və xəbər cümlənin baş üzvləridir. Cümlə bu üzvlər əsasında əmələ gəlir. Məsələn:

Payız gedir. Qış gəlir. Havalar soyuyur. Qar yağır. Çaylar donur. Gün gödəlir. Gecə uzanır. İnsanlar üşüyür.

Burada səkkiz cümlə var. Hamısı mübtəda və xəbər əsasında formalaşmışdır.

Ola bilər ki, cümlədə mübtəda iştirak etməsin. Məsələn: Yazırıq. Oxuyurlar. Bilirsiniz. Şagirdsən.

Yenə nəzərdə tutulur ki, xəbərin bildirdiyi hərəkət, hökm nəyəsə - şəxsə, əşyaya aiddir.

Elə cümlələr də olur ki, onlarda iş gören və hökmün aid olduğu şəxs, əşya təsəvvür edilmir. Məsələn: Soyuqdur. İstidir. Sabah toydur. Qışa az qalır.

Bu cümlələr xəbərlər əsasında formalaşan mübtədasız cümlələrdir. Bunlarda mübtəda və xəbər əlaqələri görünmür. Hökmün, hərəkətin aid olduğu anlayış gizli qalır. Ancaq belə hallar cümlənin formalaşmasında mübtəda və xəbərin əlaqəsini inkar etmir.

143. Mətni köçürün. Mübtəda və xəbərləri cümlələrdən çıxarıb qarşı-qarşıya yazın.

Müasir fonetik əlifbalar öz əsaslarını Finikiya əlifbasından almışdır. Finikiyalılardan əlifba yunanlara keçmişdir. Sonralar bu əlifbanı bir çox başqa xalqlar da qəbul etmişdir. Romalılar hərflərə müasir görkəm vermişlər. Hazırda dünyada istifadə edilən əlifbalar bu cür yaranıb.

Nümunə:

Əlifbalar - yaranıb.

Mübtəda iş görəni, hərəkətin, əlamətin... istinad olunduğu canlı və cansız varlıqları, hadisələri, mücərrəd anlayışları bildirir.

a) Canlı varlıqları bildirənlər: Bir zaman *adamlar* bişmiş yumurtanın sarısını örtən ağ maddəni zülal hesab edirdilər. Sonra *alimlər* başa düşdülər ki, zülal çoxdur, bütün canlılar zülaldan yaranmışlar.

b) Cansız əşyaları bildirənlər: *İllüstrasiyalar* uzaq keçmişlərdə, kitab çapından xeyli əvvəl, kitablar əl ilə yazılan zaman meydana gəlmişdir. Yemişan meşələrdə bitən kiçik ağacdır.

c) Hadisələri bildirənlər: *Zəlzələ* bir neçə saniyənin içində böyük şəhərləri viran qoyur. 1908-ci ildə *zəlzələ* İtaliyanın gözəl Messina şəhərini dağıtmışdı. 1966-cı ildə Daşkənddə güclü *zəlzələ* bir neçə ay davam etdi.

ç) Mücərrəd anlayışları bildirənlər: Zövq insana məxsus incə duyğudur. Yaxşılıq heç vaxt itmir. Pislilik insana pislilik gətirər.

Mübtəda ismin adlıq halında olur, kim? nə? hara? suallarına cavab verir. **Məsələn:**

a) Kim sualına cavab verənlər: Nizami Gəncəvi beş böyük poeması ilə dünyada şöhrət qazanmışdır.

b) Nə sualına cavab verənlər: Meşədə elektrik maşınları cingildəyir. Qocaman küknar ağacları yerə sərilir. Traktor tirləri çaya sürüyür.

c) Hara sualına cavab verənlər: Bütün dünya dilə gəlir bir rübabın simləri tək. (S.Vurğun) Muğan Muğan olsa, biri üç eylər! Muğan tufan olsa, üçü heç eylər. (S.Vurğun)

Mübtədanın ifadə vasitələri:

1. İsimlə:

Gəl qələm götürüb, qoşa saz tutaq,
Süsenlər, sünbüllər, güllər bizdədir.

Gecələr qoynuna ay qonaq gələn,
Sonası çığrısan *göllər* bizdədir.

(S.Vurğun)

2. Əvəzliliklə: *Sən* dedin ki, müqəddəsdir azad könül, azad vətən (S.Vurğun). *Mən* qədir bilənəm əzəldən bəri (S.Vurğun). *Siz* məni saldınız bu hala, gözlər. (S.Vurğun)

3. Sifətlə: *Gözəllər* al geyib keçdi
Ağacların arasıyla... (S.Vurğun)

4. Sayla: *Beş* yüksək qiymətdir. *Beşincilər* yarışda qalib gəldilər.

5. Məsdərlə: *Gizlənmək* çirkinliyə görə deyil, mən şeir oxuduğum zaman ancaq öz təbimdən məsləhət alıram (M.S.Ordubadı). *Oxumaq, öyrətmək* hər birimizin işidir.

6. Feli sifətlə: *Yaradan, yaşadan* öz elimizdədir (S.Vurğun). *Oxuyan* bülbüldür, *dinləyən* qazdır (S.Vurğun).

7. Söz birləşmələri ilə:

Baxdıqca *insanın gözü* qaralır,
Şair olmayan da xəyala dalır. (S.Vurğun)

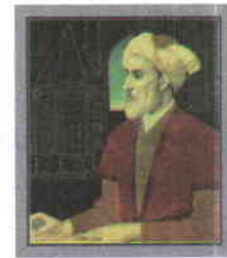
Nemətsə də gözəl şeir,
Şair olan qəm də yeyir. (S.Vurğun)

Qeyd: Sifətlər, saylar, feli sifətlər, həmin sözləri əvəz edən əvəzliliklər (bu, hansı, necə, neçə...) mübtədə olanda isim yerində işlənir - substantivləşir.

144. Mübtədası insana aid olan beş cümlə yazın.
145. Mübtədası başqa canlılara aid olan beş cümlə yazın.
146. Mübtədası cansız əşyalara aid olan beş cümlə yazın.
147. Mübtədası mücərrəd anlayışlara aid olan beş cümlə yazın.
148. Mətni ifadəli oxuyun. Mübtədələrə diqqət edin.

Əcəmi Naxçıvani

Dünya memarlıq sənətinin dahi nümayəndələrindən olan Əcəmi on ikinci əsrdə yaşamışdır. Naxçıvan memarlıq məktəbinin əsasını qoymuş, orta əsr Azərbaycan memarlığına yeni istiqamət vermiş, Şərqi memarlığına güclü təsir göstərmişdir. Şərqi böyük düha-

ları ona “Şeyxül-mühəndis” (mühəndislərin başçısı) fəxri adını vermişlər.

Xəbər

Xəbər cümlənin əmələ gəlməsində xüsusi rol oynayan cümlə üzvüdür. Ona görə də cümlənin əsas əlamətlərindən biri xəbərə malik olmaqdır. Əgər xəbər yoxdursa, cümlə də yoxdur.

Məsələn: Bu uşaqlar şəhərdəki on nömrəli orta məktəbdə oxuyurlar.

Bu cümlədə yeddi cümlə üzvü var: uşaqlar mübtədə, *oxuyurlar* xəbərdir. Qalanları ikinci dərəcəli üzvlərdir. Cümlədən xəbəri ixtisar etsək, söz düzümü qalacaq, ancaq cümlə cümləliyini itirəcəkdir. Yeni belə olacaqdır: *Bu uşaqlar şəhərdəki on nömrəli orta məktəbdə*. Görürsünüz ki, buna cümlə demək olmaz. Ancaq təkcə xəbər cümlə ola bilər: *oxuyurlar*.

Xəbər mübtədəyə aid hərəkət və əlamət bildirir.

Məsələn: *İnsanlar* uçmaq barədə neçə yüz min il əvvəllər *düşünürdülər*. *Xalça-təyyarə*, uçan *sandıq* və s. haqqında nağıllar bu düşüncələrdən *yaranmışdır*.

Xəbər həm mənə cəhətdən, həm də qrammatik cəhətdən mübtədəyə tabe olur, ondan asılı olur.

Xəbərin mənəyə mübtədəyə tabe olması mübtədəyə aid hərəkət və hal bildirməsidir.

Xəbərin qrammatik cəhətdən mübtədəyə tabe olması qrammatik cəhətdən onunla uyğunlaşmasıdır. Yeni mübtədə hansı şəxsə və kəmiyyətdə olsa, xəbər də ona uyğun formalara düşür. Məsələn, mübtədə mən şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunsa, xəbər də ona uyğun olacaqdır: **Mən yazıram**. Mübtədə *biz* şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunsa, xəbər ona uyğun olacaqdır: *Biz yazırıq*.

149. Köçürün. Mübtədalarla xəbərləri cümlələrdəki digər sözlərdən ayıraraq qarşı-qarşıya yazın.

Küçədə bərk şaxta var. Sən atılıb-düşürsən, əllərini birbirinə vurursan. Bədənin qızışır, çünki maddələr mübadiləsi sürətlənir. Mən bu düşüncəylə gəzirdim bağı (S.Vurğun). Sən dolaşdın bu yerləri addım-addım, qarış-qarış (S.Vurğun).

Mars planetinin bəxti gətirib. Yazıçı-fantastlar onun haqqında çox yazmışlar. Moskvanın küçə adlarının bir çoxu türk mənşəlidir. Siz bunları kitablardan öyrənə bilərsiniz.

Xəbərle mübtədə arasında uzlaşma əlaqəsi olur. Xəbər şəxs və kəmiyyətə görə mübtədə ilə uzlaşır. Mübtədanın şəxs və kəmiyyəti xəbərdə öz əksini tapır. Mübtədə neçənci şəxs-dədirsə, xəbər də həmin şəxsi bildirir; mübtədə təkdədirsə, xəbər təkdə olur, mübtədə cəmdədirsə, xəbər də cəmdə olur. Misallara diqqət edin.

Birinci şəxs tək: *Mən həyatı sevirəm.*

İkinci şəxs tək: *Sən həyatı sevirən.*

Üçüncü şəxs tək: *O, həyatı sevir.*

Birinci şəxs cəm: *Biz həyatı sevirik.*

İkinci şəxs cəm: *Siz həyatı sevirsiniz.*

Üçüncü şəxs cəm: *Onlar həyatı sevirilər.*

Mübtədə üçüncü şəxsin cəmində olanda xəbər bəzən kəmiyyətə görə onunla uzlaşmır. Yəni mübtədə cəmdə olsa da, xəbər bəzən təkdə olur. Məsələn:

Mübtədə üçüncü şəxsin cəmindədir, xəbər də cəmdədir: Onlar əl verib tanış olurlar (M.İbrahimov). Qadınlar bulaqdan su aparırlar (M.İbrahimov).

Mübtədə üçüncü şəxsin cəmindədir, xəbər isə təkdədir: Bəs bu qızlar nə oldu? (M.İbrahimov). Abbas, bütün adamlar bu barədə danışır (M.İbrahimov). Yenə də yamyaşıl geyinir dağlar (S.Vurğun).

150. Köçürün. Xəbərlərin birinci və ikinci şəxslərin tək və cəmində mübtədalarla uzlaşmasını qeyd edin.

Sən ellər eşqilə yaşayıb yarat (S.Vurğun). Qoy bir el məsəli düzəldim mən də (S.Vurğun). Sən də öz eşqinin dastanını yaz (S.Vurğun). Mən arzular dünyasında yollar gedirəm (S.Vurğun). Siz işıqlı, yaraşıqlı binalarda yarandıınız (S.Vurğun).

Dəstə-dəstə biz də gərək

Sünbül yağıb, meyvə dərək. (S.Vurğun).

151. Köçürün. Üçüncü şəxsin cəmində xəbərin kəmiyyətə görə mübtədə ilə uzlaşıb-uzlaşmamasına fikir verin.

Göydən yer üzünə nurlar tökülür,
Zəmilər, tarlalar üzümə gülür. (S.Vurğun).

Şirin bir xatirə tək qalacaqdır dünyada
Sevərək yaşayanlar, sevilərək önlər. (S.Vurğun).

Hindistana dəniz yolu 1498-ci ildə Afrikanın dolamb keçən portuqaliyalılar tərəfindən kəşf edilmişdir. Ancaq onlar heç kəsi bu yoldan keçməyə qoymurdular. Bu işin öhdəsindən portuqaliyalı Magellan gəldi. Magellan bilirdi ki, Atlantik okeandan Böyük okeana yol var. Öz vətəninə isə ona qulaq asmaq istəmirdilər. Ona görə də o, İspaniyaya müraciət etdi. İspanlar Hindistan arzusu ilə nəzərlərini Şərqə dikmişdilər. İspan uralı ekspedisiya üçün pul ayırdı. Ekspedisiya üzvləri dəniz yolu ilə səfərə çıxdılar.

Siz xəbərin şəxs və kəmiyyətə görə mübtəda ilə uzlaşmasını öyrənibsiniz. Ona da diqqət edibsiniz ki, birinci və ikinci şəxslərin tək və cəmində, üçüncü şəxsin təkində şəxs və kəmiyyətə görə uzlaşma həmişə olduğu halda, üçüncü şəxsin cəmində kəmiyyətə görə uzlaşma bəzən olur, bəzən yox. Ancaq hansı hallarda belə olduğunu bilmirsiniz. Burada onu öyrənəcəksiniz.

Üçüncü şəxsin cəmində xəbərin mübtəda ilə uzlaşıb-uzlaşmamasında mübtədanın hansı sözlərlə ifadəsinin fərqi var. Bu belədir.

a) Mübtəda insanlara aid sözlərlə ifadə olunanda xəbər çox vaxt onunla kəmiyyətə görə uzlaşır. **Məsələn:**

Başqa həkimlər isə dinmədilər. İsabəyin təklifi üzrə mötəbər həkimlər bir də toplanmaq üçün dağılıdılar. Onlar yəqin etmişdilər ki, yaşamağın zövqü yaratmaqla, vətən torpağına, xalqa, cəmiyyətə xidmət etməklə kamala çatmaqdadır (S.Rəhimov).

Ancaq uzlaşmadığı hallar da olur. Məsələn: Qapı aramla taqqıldadı; xısnlaşan qonaqlar təntidi (S.Rəhimov). Çobanlar yolda ocaq qalamışdı (S.Rəhimov). Burada elə igidlər yatır ki, adlarını çəkən belə yoxdur (M.S.Ordubadı).

Mübtəda başqa canlılara aid sözlərlə ifadə olunanda, xə-

bər, adətən, təkdə olur və kəmiyyətə görə onunla uzlaşmır. Məsələn: Onun nəriltisinə bütün heyvanlar qaçıb mağarasına girdi, bütün quşlar yuvalarında gizləndi (M.İbrahimov).

Ancaq uzlaşan hallara da rast gəlmək olur. Məsələn: Siyənək balıqları yaşlarından və ilin fəsillərindən asılı olaraq yerlərini dəyişirlər. Onlar cavanlıqlarını Barens dənizinin səthində keçirirlər. Quşlar budaqdan-budağa sıçrayıb civil-dəşirdilər (M.İbrahimov). Yalquzaq canavarlar birləşib atlara *təpiləndə* atlar quyruq-quyruğa verir, qabaq ayaqları və ağızları ilə yalquzaqları *qovurdular* (S.Rəhimov).

Mübtədə cansız əşyalara aid sözlərlə ifadə olunanda xəbər kəmiyyətə görə onunla uzlaşmır. Məsələn: Yənə də kağızlar dilə gəlib şıq-şıqla səslənir (S.Rəhimov). Günlər, həftələr, aylar bir-bir gəlib keçdi (S.Rəhimov). Buradan artıq uzaqlar, göz işlədikcə uzanan üfüqlər görünürdü (S.Rəhman).

Çox təsadüfi hallarda uzlaşmaya da təsadüf etmək olur. **Məsələn:** Projektorlar buxtada nə isə *axtarırdılar* (Ə.Məmmədcanlı). Bir də başlarına təzəcə soyuqlar qonmuş, qarğalar, sağsağanlar dolmuş ağacların budaqları arabir *tərpəşirdilər* (Ə.Əylisli).

Qeyd. 1950-1970-ci illərə qədər Azərbaycan ədəbi dilində möhkəm gözlənən bu qaydalarda indi bir qədər sərbəstlik əmələ gəlmişdir.

Feli və ismi xəbərlər

İfadə vasitələrinə görə xəbərlər iki cür olur: ismi xəbərlər, feli xəbərlər.

İsim, sifət, say, əvəzlik, məsdər, feli sifət və zərflə ifadə olunan xəbərlərə ismi xəbərlər deyilir.

Felin təsriflənən formaları ilə ifadə olunan xəbərlərə feli xəbərlər deyilir.

İsmi xəbərlərin ifadə vasitələri

1) **İsimlə ifadə olunanlar:** O, təbii olduğu qədər səmimi, səmimi olduğu qədər doğru bir insandır (Mir Cəlal). Mən yoldaşam uçan quşlara (S.Vurğun).

2) **Sifətlə ifadə olunanlar:** Dərd-qəm adamın ürəyini çürüdür, yaşamaq isə çox şirindir (M.İ.İbarimov).

Min dəfə zirvəyə baxmaq yerinə,
Bircə yol zirvədən baxmaq *yaxşıdır*. (N.Xəzri)

3) **Sayla ifadə olunanlar:** Bəli, uzaqdadır, həsrəti *çoxdur* (S.Vurğun). Yığıncaqda adam *az idi*. Onun qiyməti *beşdir*.

4) **Əvəzliliklə ifadə olunanlar:** Bu mavi, bu bəzəksiz göy bizimdir, sevgilim! (R.Rza). Sizədir sözüm mənim, eloğlu, doğma qardaş! (R.Rza).

5) **Məsdərlə ifadə olunanlar:** Məqsədimiz oxumaqdır. Uşaqlar gəzməkdədirlər.

6) **Feli sifətlə ifadə olunanlar:** Güldəstə Bədəlovla yaxşı işləyəndir (Ə.Vəliyev). Sən də cəbhələrdə sayıq duransan (R.Rza).

7) **Zərflə ifadə olunanlar:** Mənim əsil toyum indidir (Mir Cəlal).

Feli xəbərlərin ifadə vasitələri

Feli xəbərlər felin əmr, xəbər, lazım, vacib, arzu və şərt şəkilləri ilə ifadə olunur.

Misallar.

1) Felin xəbər şəkli ilə ifadə olunanlar:

Böyüdük səninlə bir cəbhələrdə,
Düşümüz yaradan nişanlar aldı...
Unutduq qorxunu, *atdıq* təlaşını, (R.Rza)

2) Felin əmr şəkli ilə ifadə olunanlar:

Anam ellər!
Təzə ildir, al-xara *geyin!* (R.Rza)
Dedim, *gedək*, biz də bir yerdə *şəklimizi çəkdirək*, divara *vuraq* (C.Cabbarlı).

3) Felin şərt şəkli ilə ifadə olunanlar:

Əlini uzatdı,
Dedi: dərmanları *atsan*,
Bir həftəyə sağalarsan!
Atmasan, yeddi günə. (R.Rza)

4) Felin vacib şəkli ilə ifadə olunanlar:

Həyat. Nə cür olursa, o *tutulmalı* və məhkəmə qarşısında *oturmalıdır* (M.İbrahimov). Rəncbərin ürəyində ilıq bir maraq oyandı: mən *öyrənməli, bilməliyəm*. Bu sözlə *tanış olmalıyam!* (Mir Cəlal).

5) Felin lazım şəkli ilə ifadə olunanlar: Qiyas bu gün *çıxası idi* (Mir Cəlal). Onlar sabah *gələsیدirlər*.

6) Felin arzu şəkli ilə ifadə olunanlar: Həmişə sən *gələsən!* (İ.Əfəndiyev).

Arzum budur: *ölməyəydim,*
Yaşayaydım ölkəmlə bir.
 Bütün ərzi şən *gəzəydim,*
Yazaydım hər gün şeir. (S.Rüstəm)

152. Xəbərləri felin ayrı-ayrı şəkilləri ilə (xəbər, əmr, şərt, vacib, lazım, arzu) ifadə olunan cümlələr yazın.

Xəbərlərin söz birləşmələri ilə, söz birləşməsi əmələ gətirməyən iki və daha artıq sözlə ifadə olunması.

Cümlələrin xəbərləri ayrı-ayrı sözlərlə ifadə olunduğu kimi, müstəqil mənası olan bir neçə sözlə də ifadə olunur. Bu qayda həm ismi xəbərlərə, həm də feli xəbərlərə aiddir.

Məsələn:

a) **ismi xəbərlərə aid:** Azərbaycan *bizim vətənimizdir*. Azərbaycan *dahilər yurdudur*. Daşı, torpağı *var-dövlət mənbəyidir*.

O kitabda hər misra,
 Hər söz *ürək qanımdır*. (B.Azəroğlu)

b) feli xəbərlərə aid:

Bir *zərrə olsaydım* həyatda əgər,
 Deyərdim, qarışım ana torpağa.
 Bir *damla olsaydım*, qovuşub çaya
 Axardım tarlaya, bostana, bağa. (B.Azəroğlu)

153. Xəbəri ikinci növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olan üç cümlə yazın.

154. Xəbəri üçüncü növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olan üç cümlə yazın.

155. Qol çəkmək, qulaq asmaq, başa düşmək ifadələrini cümlələrdə xəbər kimi işlədin.

Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri

Öyrəndiniz ki, cümlə baş üzvlər əsasında əmələ gəlir. İkinci dərəcəli üzvlər cümlənin baş üzvlərinə aid olub, onları aydınlaşdırır. Bu üzvlərin rolları müxtəlifdir.

Məsələn, bu cəhətdən “*Vurğunu da salar yada düz ilqarlı bizim dağlar*” cümləsində cümlə üzvlərinin münasibətlərinə diqqət edin.

Bu cümlədə düz ilqarlı və bizim sözləri dağlar mübtədasını təyin edir, Vurğunu sözü isə yada salar xəbərinin obyektini bildirir.

Başqa bir misal. *Aslan tələsik içəri gəlir* (M.İbrahimov).

Bu cümlədə *tələsik* sözü *gəlir* xəbərinin ifadə etdiyi hərəkətin tərzini, *içəri* sözü isə həmin hərəkətin yerini bildirir.

İkinci dərəcəli üzvlərin bir-birindən fərqli rolu nəzərə alınır və onlar ayrı-ayrı adlarla qeyd edilir.

İkinci dərəcəli üzvlərin üç növü var.

- 1) Tamamlıq
- 2) Təyin
- 3) Zərflik

Tamamlıq

Tamamlıq obyekt bildirən ikinci dərəcəli cümlə üzvüdür. **Məsələn:**

Tükəz xala çıxıb oxuya-oxuya, oxşaya-oxşaya inəyi sağ-

mağa başladı. Tükəz xala tez çırağı yandırdı. Allah səndən razı olsun, allah siz kimi başbilənləri müsəlmanın üstündən əskik eləməsin (S.Rəhimov).

Bu cümlələrdəki *inəyi, çırağı, səndən, başbilənləri* sözləri tamamlıqdır. Onlar cümlələrin xəbərlərinin ifadə etdiyi hərəkətin obyektini bildirir.

156. Köçürün. Tamamlıqları tapın və onların ismin hansı hallarında olduğunu göstərin.

Dağlar marala qaldı (bayatıdan). Bu arada qatar-qatar durnalar keçir, onların qaqqıltısı hər iki şairi cəlb edir. Tükəzban iki dənə saz gətirir. Vidadi sazın birini Vaqifə verir. Sazları çalırlar (S.Vurğun). Qönçə də üz-gözdən və boybuxundan bacılarına oxşayır. Lakin geyimdə, hərəkət və rəftarında onlardan çox seçilir (M.İbrahimov). Metallar istiliyi yaxşı keçirir. Bir tərəfi yanan ağacı əldə tutmaq olar, lakin ucu közərmiş dəmir çubuğu əlində saxlaya bilməzsən, əlini yandırar. Metallar elektrik cərəyanını da yaxşı keçirir. Buna görə də məftilləri metaldan düzəldirlər.

Nümunə: Marala - yönlük halda.

Vasitəsiz və vasitəli tamamlıqlar

Tamamlığın iki növü var:

- a) Vasitəsiz tamamlıq
- b) Vasitəli tamamlıq

Tamamlığın bu növləri formasına, ifadə vasitələri və qrammatik mənalarına görə bir-birindən fərqlənir. Onların nitqdə rolu və cümlədə mövqeyi də fərqlidir. **Məsələn:**

Mən kitabı oxuyuram. Mən kitaba baxıram cümlələrinə də kitabı və kitaba tamamlıqlardır. Onlar eyni sözlə, yəni ikisi də *kitab* sözü ilə ifadə olunmuşdur. Lakin onların qrammatik formaları başqadır. Birinci cümlədə tamamlıq ismin təsirlik halındadır (kitabı), ikinci cümlədə tamamlıq ismin yönlük halındadır (kitaba).

Mən kitabı oxuyuram cümləsindəki *kitabı* sözü vasitəsiz tamamlıqdır, *Mən kitaba baxıram* cümləsindəki *kitaba* sözü vasitəli tamamlıqdır.

Vasitəsiz tamamlıq

Vasitəsiz tamamlıq ismin təsirlik halında olur, üzərində hərəkət icra olunan obyektı bildirir.

Vasitəsiz tamamlıq kimi? nəyi? nə? suallarına cavab olur.

Misallara baxaq.

Ana oğlunu məktəbə gətirdi. Oğlunu - kimi?

Dostu kitabı ona bağışladı. Kitabı - nəyi?

Şagirdlər birlikdə dərs öyrənirlər. Dərs - nə?

Bu misallarda olan tamamlıqların sualları müxtəlif olsa da, onların hamısı ismin təsirlik halındadır və vasitəsiz obyektı bildirir; hamısı da vasitəsiz tamamlıq adlanır.

Bəzən eyni bir vasitəsiz tamamlıq həm **nəyi?**, həm də **haranı?** suallarına cavab olur. Məsələn:

Cahan xanım təsərrüfatı, bağ-bağatı, nökər və qaravaşları əvvəlki kimi idarə edirdi (M.İbrahimov) cümləsindəki vasitəsiz tamamlıqların üçü (təsərrüfatı, nökər və qaravaşları) **nəyi?** və **kimi?** suallarına, biri isə (bağ-bağatı) həm **nəyi?**, həm də **haranı?** sualına cavab verir. Ancaq burada **nəyi?** sualı əsasdır, çünki bağ-bağatı vasitəsiz tamamlıqdır.

157. Cümlədə kimi? sualına cavab verən tamamlığa aid beş misal yazın.

158. Cümlədə nəyi? sualına cavab verən tamamlığa aid beş misal yazın.

159. Cümlədə nə? sualına cavab verən tamamlığa aid beş misal yazın.

Müəyyən və qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar

İsmin təsirlik halının müəyyən və qeyri-müəyyən növləri olduğu kimi, ismin təsirlik halındakı sözlərlə ifadə olunan vasitəsiz tamamlıqların da müəyyən və qeyri-müəyyən növləri olur.

Müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar ismin müəyyən təsirlik halında olan sözlərlə ifadə olunur.

Qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar ismin qeyri-müəyyən təsirlik halında olan sözlərlə ifadə olunur.

Cədvələ diqqət edin.

Müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar	Qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar
Mən <i>məktubu</i> yazdım. Sən <i>hekayəni</i> oxudun. Dostum <i>məsələni</i> həll etdi.	Mən <i>məktub</i> yazdım. Sən <i>hekayə</i> oxudun. Dostum <i>məsələ</i> həll etdi.

160. Cümlədə müəyyən vasitəsiz tamamlığa aid on nümunə yazın.

161. Cümlədə qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlığa aid beş misal yazın.

162. Göstərilən əsər adlarını cümlədə müəyyən vasitəsiz tamamlıq kimi işlədin: “*İsgəndərnamə*”, “*Ölülər*”, “*Həyat*”, “*Xəyyam*”, “*Vaqif*”.

163. Göstərilən bədii surət adlarını cümlədə müəyyən vasitəsiz tamamlıq kimi işlədin: *Xosrov*, *Məcnun*, *İsgəndər*, *Humay*, *Aygün*.

164. Qələm, dəftər, əsər, poema, şeir sözlərini cümlədə həm müəyyən, həm də qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar kimi işlədin.

Vasitəli tamamlıq

Siz öyrəndiniz ki, vasitəsiz tamamlıqlar ismin təsirlik halında olur. Özünüz nəticə çıxara bilərsiniz ki, ismin təsirlik halında olmayan tamamlıqlar vasitəli tamamlıqlardır. Deməli, əgər tamamlıq ismin təsirlik halındadırsa, vasitəsiz tamamlıqdır, təsirlik halda deyilsə, vasitəli tamamlıqdır.

Məsələn: *İnsan uçuracaq daş zindanları*. Bu cümlədə *zindanları* sözü tamamlıqdır. Bu tamamlıq ismin təsirlik halındadır, tərəddüd etmədən deyirik, o, vasitəsiz tamamlıqdır.

Başqa bir misal: Müşfiqəm, sözümdə tapılmaz yalan (M.Müşfiq). Bu cümlədə *sözümdə* sözü təsirlik halda deyil, nəticə çıxarıyıq ki, vasitəsiz tamamlıq deyil, vasitəli tamamlıqdır.

Deməli: vasitəsiz tamamlıqla vasitəli tamamlığı fərqləndirmək üçün ismin təsirlik halı meyar kimi götürülür.

165. Köçürün. Vasitəsiz tamamlıqların altından bir, vasitəli tamamlıqların altından iki xətt çəkin.

Yazıçı əlinə qələm alır ki, öz oxucusuna müəyyən bir söz desin, yeni bir fikir söyləsin. Əgər onda yeni bir söz yoxdursa, yazmasa, yaxşıdır. Çünki oxucu hər hansı bir əsərdən yeni bir şey öyrənmək istəyir. Bir sıra məsələlərə cavab axtarır... Ədəbiyyat, bu mənada, ümumi işimizə kömək etməlidir (İ.Şıxlı)

Mən yerə-göyə sığışmırdım. Sevincimin həddi-hüdudu yox idi. Səməd Vurğunu və Mehdi Hüseyni bu cür yaxından görür, özümü xoşbəxt hiss edirdim. Bu görüşü bütün təfərrüatı ilə yoldaşlarıma dönə-dönə danışır, onların hər sözünü izah etməyə çalışırdım (İ.Şıxlı).

Vasitəli tamamlıqların ifadə formaları və sualları.

Vasitəli tamamlıqlar ismin yönlük, yerlik və çıxışlıq halında olan sözlərlə ifadə olunur və həmin hallara uyğun suallara cavab verir.

Sualları bunlardır: kimə? nəyə?
kimdə? nədə?
kimdən? nədən?

Misallar:

- a) Yazıçı öz qəhrəmanını oxucuya sevdirməlidir (İ.Şıxlı).
Oxucuya - kimə?
b) Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmazam (Nəsimi).
Məndə - kimdə?
c) Onları maraqlandıran ədəbi məsələlərdən söhbət açdıq. (İ.Şıxlı).
Məsələlərdən - nədən?

Vasitəli tamamlıqlar qoşma ilə işlənən adlıq və yiyəlik hallarla da ifadə olunur. **Məsələn:** Uşaqlar üçün oyuncaq yeri düzəldildi. Mən səninlə dostam. Qələmlə yazdım. Belə tamamlıqlara kim üçün? Kimin üçün?, kimlə?, nə ilə? suallarını vermək olur.

- 166.** Yönlük halda olan vasitəli tamamlığa aid beş misal yazın.
167. Yerlik halda olan vasitəli tamamlığa aid beş misal yazın.
168. Çıxışlıq halda olan vasitəli tamamlığa aid beş misal yazın.
169. Adlıq və yiyəlik halda qoşma ilə işlənən vasitəli tamamlığa aid beş misal yazın.

Təyin

Təyin cümlədə isimlə və ya isimləşmiş sözlərlə ifadə olunan cümlə üzvlərinə aid olub onları təyin edir. **Məsələn:**

- Mikayıl Müşfiqin coşğun təbi, səlis dili, *gözəl* üslubu var. *Əla* şair olacaq.

Bu mətndə beş təyin var: *Coşğun*, *səlis*, *gözəl*, *əla*. Onlar cümlələrdəki *təb*, *dil*, *üslub*, *şair* sözlərinə aid olub onları təyin edir:

- a) Coşğun təb.
- b) Səlis dil.
- c) Gözəl üslub.
- ç) Əla şair.

Təyinlər **necə?**, **nə cür?**, **hansı?**, **nə qədər?**, **neçənci?**, **neçə?** suallarına cavab olur. Məsələn:

Sadə adam - necə adam? Nə cür adam?

Təvazökar adam - necə adam? Nə cür adam?

Sakit təbiətli - necə təbiətli? Nə cür təbiətli?

Yaxşı adamları (sevirlər – hansı adamları?) sualına cavab verir.

Səkkiz qələm - neçə qələm?

Səkkizinci sinif - neçənci sinif?

Suallar bəzən bir-birini əvəz edə bilirlər. Məsələn, Yarışda səkkizinci sinif qalib gəldi cümləsindəki səkkizinci təyininə neçənci? sualı ilə yanaşı, hansı? sualını da vermək olar.

Təyin cümlənin hər bir üzvünə aid ola bilər. **Məsələn:**

a) **Mübtədaya aid təyin:** Gözəl quşlar ordan gəlib keçərlər (M.Şəhriyar).

b) **Təyin cümlənin xəbərinə aiddir:** Ax, Sevil, sən yazıq adamsan (C.Cabbarlı).

c) **Təyin tamamlığa aiddir:** Axşam oldu, bu uşağı tut, mən gedim, bir vedrə su gətirim (C.Cabbarlı).

ç) **Təyin cümlənin zərfliyinə aiddir:** Əsirləri qaranlıq zirzəmidə, xüsusi qarovul altında saxlamışdılar (M.İbrahimov).

d) **Təyin təyinə də aid ola bilər:** Bu dəryadakı fırtına yatmaq bilmirdi. (M.İbrahimov).

Təyinlər isimlə, sifətlə, sayla, əvəzliklə, feli sifətlə, söz birləşmələri ilə ifadə olunur.

a) **İsimlə ifadə olunanlar:** Daş hasarlar, torpaq damlar sökülür, şəhərə bir açıqlıq gəlir.

Qızıl şairlərin qızıl bir dastan,

Qızıl yarpaqlara yazar, a dağlar! (S.Rüstəm)

b) **Sifətlə ifadə olunanlar:** Nə ola, yüz ildən sonra insan bir anlığa qayıdıb hündür bir dağdan Azərbaycana tamaşa edə (K.Məmmədov).

c) **Sayla ifadə olunanlar:** Sərvər durub çörək dalınca getdi; iki lavaş gətirdi, bir baş pendir gətirdi (Ə.Əylisli).

ç) **Əvəzliklə ifadə olunanlar:** Bu əhvalatı Buzbulaqda hamı bilirdi (Ə.Əylisli).

d) **Feli sifətlə ifadə olunanlar:** Pörtən, qızaran Zərəfşan xanım dilləndi. (S.Rəhimov).

e) **Söz birləşməsi ilə ifadə olunanlar:** Şair dəyişildi. Odlu sifəti daha yaraşlıq göründü, **sevinclə dolu** uşaq görkəmi aldı (K.Məmmədov).

Çox keçmişəm bu dağlardan,

Durna gözlü bulaqlardan. (S.Vurğun)

170. Şüşə, dəmir, taxta, gümüş isimlərini cümlələrdə təyin kimi işlədin.

171. Yaxşı, gözəl, hündür, ağıllı sifətlərini cümlələrdə təyin kimi işlədin.

172. Beş, yeddi, çox, xeyli, birinci saylarını cümlələrdə təyin kimi işlədin.

173. Hər, eyni, belə, elə əvəzliklərini cümlələrdə təyin kimi işlədin.

174. Oxuyan, oxunmuş, yazan, yazılan, görünən feli sifətlərini cümlələrdə təyin kimi işlədin.

175. Sərin havalı, bahar tərəvətli, soyuq sulu birləşmələrini cümlələrdə təyin kimi işlədin.

Zərflik cümlədə, əsasən, hərəkət bildirən sözlərə aid olur və hərəkəti müxtəlif cəhətlərdən izah edir.

Məsələn: Şagirdlər dərstdən sonra işləmək üçün dəstə-dəstə həyətə yığışdılar.

Bu cümlədə mübtəda və xəbərdən başqa dörd cümlə üzvü var:

- 1) dərstdən sonra,
- 2) işləmək üçün,
- 3) dəstə-dəstə,
- 4) həyətə.

Onlar cümlənin xəbərinə aid olub, onun ifadə etdiyi hərəkətin zamanını (dərstdən sonra), məqsədini (işləmək üçün), tərzini (dəstə-dəstə), yerini (həyətə) bildirir.

Sxemlərdə cümlə üzvlərinin əlaqəsinə fikir verin.

176. Köçürün. Zərfliklərin altından xətt çəkin.

İyul ayının axırlarında Bakıda birdən-birə bərk isti düşdü. Məzuniyyətə çıxdım. Uşaqları götürüb Nalçıkə getdik. Şəhərə bələd deyildik. Çamadanlarımızı saxlayıcı kameraya verdik. Vağzalın ətrafındakı küçələri gəzdik, həyətlərə girib soraqlaşdıq.

Axşama az qalırdı. Hava tutqun idi. Arabir göydən narın-narın damcılar səpələnirdi... Uşaqların fikri götürmüşdü məni. Bir sutka yol gəlib yorulmuşdular. Bir azdan hava qaralacaqdı. Otaq tapmasaydım, axşam onlar harada yatacaqdılar?! (H.Abbaszadə). Ev sahibəsi aramla soruşdu (H.Abbaszadə).

Zərfliyin mənə növləri

Zərflik cümlədə hərəkətin tərzini, yerini, zamanını, kəmiyyətini, səbəbini, məqsədini bildirir. Bunlar zərfliyin

qrammatik mənasıdır.

Bu mənalara görə zərflilər aşağıdakı növlərə ayrılır.

- 1) Tərzi-hərəkət zərfliləri.
- 2) Yer zərfliləri.
- 3) Zaman zərfliləri.
- 4) Kəmiyyət zərfliləri.
- 5) Səbəb zərfliləri.
- 6) Məqsəd zərfliləri.

Tərzi-hərəkət zərfliləri

Tərzi-hərəkət zərfliyi cümlədə hərəkət bildirən cümlə üzvlərinə aid olub, hərəkətin tərzini bildirir.

Məsələn: Hava yavaş-yavaş qaralmağa başlayırdı. Lətif yavaşca cavab verdi. Mən səni yaxşı tanıyıram (H.Abbasızadə).

Bu cümlələrdə yavaş-yavaş, yavaşca, yaxşı sözləri tərz-i-hərəkət zərfliləridir. Onlar qaralmağa başlayır, cavab verdi, tanıyıram xəbərlərinin ifadə etdikləri hərəkətlərin tərzini, yəni necə icra edildiyini bildirir.

Tərzi-hərəkət zərfliyinin əsas qrammatik sualı, necə? sualıdır. İfade vasitələrindən asılı olmayaraq, tərz-i-hərəkət zərflilərinin hamısı necə? sualına cavab verir. Bununla yanaşı, ifadə vasitələrinə uyğun olaraq, tərz-i-hərəkət zərflilərinə nə cür?, nə tərzdə?, nə halda?, nə vəziyyətdə? kimi suallar da vermək olar.

Məsələn: Nətiq yaxşı danışdı cümləsindəki yaxşı zərfliyinə necə? nə cür? suallarını vermək mümkün olduğu halda, nə vəziyyətdə sualını vermək olmur.

Tərzi-hərəkət zərflilərinin ifadə vasitələri

Zərfliyin bu növü tərz-i-hərəkət zərfliləri ilə, sifətlə, fəli bağlama ilə, qoşma qəbul etmiş isimlə ifadə olunur.

a) **Tərzi-hərəkət zərfliləri ilə:** Dərdini gah aşkar, gah pünhan dedi (M.Dilbazi).

b) **Sifətlə:** Əziz tutaq, yaxşı bilək yoldaşlığın qədrini biz. (S.Vurğun)

Yollar ayrıcında qəmli, pərişan

Durma, intizarlı Göyözən dağı!

(M.Dilbazi)

c) **Əvəzliklə:** Burda niyə belə ləngiyirsən. (H.Abbasızadə)

ç) **Qoşma ilə işlənən isimlə:**

Balaca qızlardıq,
Sünbül kimi tez boy atdıq. (M.Dilbazi)

d) **Feli-bağlama ilə:** Bir vaxt ayıldım, başımı çıxarıb qorxa-qorxa baxdım (S.Rəhimov).

e) **Söz birləşməsi ilə:**

Yenə cəllad olub durdu qəsdimə,
Qələm qaş altında piyala gözlər. (S.Vurğun)

177. Yavaş-yavaş, birdən zərflərini cümlədə tərzi-hərəkət zərflikləri kimi işlədin.

178. Yaxşı, gözəl sifətlərini cümlədə tərzi-hərəkət zərflikləri kimi işlədin.

179. Quş, ceyran isimlərini *kimi* qoşması ilə birlikdə cümlədə tərzi-hərəkət zərflikləri kimi işlədin.

180. Qaçaraq, danışa-danışa, durub feli bağlamalarını cümlədə tərzi-hərəkət zərflikləri kimi işlədin.

Yer zərflikləri

Yer zərflikləri cümlədə ifadə olunan hərəkətin, halın, hadisənin yerini bildirir.

Məsələn: Səfi uçurumun qırağında yox idi. O, Nahidin gəldiyi *cığırla* kol-kosdan tuta-tuta ehtiyatla *dərəyə* endi (H.Abbaszaadə).

Bir zaman *Muğana* meylini saldı,
Bulaqlar başında xəyala daldı,
Qoşqarda, Kəpəzdə dincini aldı,
Qaldı hər *cığırda* izi Vurğunun! (M.Dilbazi)

Yer zərflikləri ismin bu və ya başqa halında olan isimlərlə və zərflərlə ifadə olunur. Bu ifadə formalarına uyğun olaraq suallarının formaları da dəyişir.

Yer zərfliklərinin sualı **hara?** sualıdır. Zərflik hansı halda olursa, **hara?** sualı da həmin hala uyğun formaya düşür: **hara?**, **haraya?**, **haranı?**, **harada?**, **haradan?**.

Əgər yer zərfliyi hal şəkilçisi olmayan sözlə (zərflə) ifa-

də olunubsa, **hara?** sualına cavab olur: Burada niyə dayanıb-sınız, içəri gəlin (H.Abbas zadə). İçəri - **hara?**

Yer zərfliyinin ifadə olunduğu söz ismin yönlük haldadırsa, ona **hara?** və **haraya?** sualını vermək olur: Biz dəmir alaqaqıdan keçib göyərtli və geniş bir həyəətə girdik (H.Abbas zadə). Həyəətə - **hara?** Həyəətə - **haraya?**

Yer zərfliyinin ifadə olunduğu söz yerlik haldadırsa, **hara?** sualı da yerlik hal şəkilçisi qəbul edir və **harada?** formasına düşür: İndi mənə burda birotaqlı mənzil veriblər (H.Abbas zadə). Burda - **harada?**

Yer zərfliyi çıxışlıq haldakı sözlə ifadə olunanda ona **haradan?** sualı verilir: Dördüncü il idi ki, onlar doğma dağlardan, meşəli-bulaqlı kəndlərindən ayrılmışdılar (H.Abbas zadə). Dağlardan - **haradan?** Kəndlərindən - **haradan?**

Yer zərfliyi hərdən təsirlik haldakı sözlə də ifadə olunur və bu vaxt **haranı?** sualına cavab verir: Şəhəri addım-addım gəzdik. Şəhəri - **haranı?** Bütün yolu piyada getdik. Yolu - **haranı?**

181. Bakı, Gəncə sözlərini ismin yönlük, yerlik, çıxışlıq hallarında yer zərflikləri kimi işlədin.

182. Şəhər, kənd, vətən sözlərini ismin yönlük, yerlik, çıxışlıq hallarında yer zərflikləri kimi işlədin.

Siz cümlə üzvlərindən tamamlığı da, zərfliyi də öyrənib-siniz. Zərfliklərin mənaca növlərindən biri yer zərfliyidir. Tamamlığın belə növü yoxdur. Ancaq vasitəsiz və vasitəli olmasından asılı olmayaraq, bəzi tamamlıqlarda məkan bildirmək xüsusiyyəti var. Çox halda onları asanlıqla bir-birindən ayırmaq olmur. Məsələn:

Şəhərdə gözəl evlər tikilmişdir. Kitabda gözəl şəkillər çəkilmişdir. Məktəbə gedirik. Kitaba baxırıq. Məktəbdən gəlirik. Kitabdan öyrənirik.

Bu cümlələrdə yer zərflikləri də, yer məzmunlu tamamlıqlar da eyni qrammatik formadadır:

Şəhərdə - kitabda.

Məktəbə - kitaba.

Məktəbdən - kitabdan.

Zərfliklər yer bildirən isimlərlə, tamamlıqlar isə obyekt bildirən isimlərlə ifadə olunmuşdur. Zərfliklər **harada?** (şə-

hərdə), haraya? (məktəbə), haradan? (məktəbdən) suallarına cavab olur; tamamlıqlar isə nədə? (kitabda), nəyə (kitaba), nədən? (kitabdan) suallarına cavab olur.

Ancaq elə nümunələr var ki, onların yer zərfliyi və ya tamamlıq olduğunu fərqləndirmək bir qədər çətin olur. Məsələn: Bu səs bahar havası, bayram müjdesi kimi, kəndləri, şəhərləri ayıldı (Mir Cəlal). Duman kəndləri, şəhərləri bürümüşdü. Onlar uzaqlara Zəfər etdilər, kəndləri, şəhərləri gəzdilər. Uşaq ağacdan meyvə dərdi. Uşaq ağacdan yerə endi. Uşaq ağaca çıxdı. Uşaq ağaca baxdı.

Bu cümlələri təhlil edərkən qeyd olunan sözlərin hansı cümlə üzvünə aid olması məsələsində çətinlik çəkəcəksiniz. Bir qədər aydın olsun deyə, onları aid olduqları xəbərlərlə yanaşı yazaq.

Kəndləri - ayıldı
 Şəhərləri - ayıldı
 Kəndləri - bürümüşdü
 Şəhərləri - bürümüşdü
 Kəndləri - gəzdilər
 Şəhərləri - gəzdilər
 Ağacdan - dərdi
 Ağacdan - endi
 Ağaca - çıxdı
 Ağaca - baxdı

Kənd və şəhər sözləri yer bildirir, lakin onlar ismin təsirlik hal şəkilçisini qəbul ediblər; ismin təsirlik halı isə tamamlığın halıdır. Ona görə də onlar cümlədə həm tamamlığın, həm də zərfliyin suallarına cavab olur.

Birinci və ikinci cümlələrdəki kəndləri, şəhərləri sözlərinə həm haranı?, həm də nəyi? suallarını vermək olar: Səs haraları ayıldı? Səs nələri ayıldı? Duman haraları bürüdü? Duman nələri bürüdü?

Üçüncü cümlədəki kəndləri, şəhərləri sözlərinə nələri? sualı uyğun deyil. Onların əsas sualı haranı? sualıdır: Haraları gəzdilər? Həmin cümlədə təsirlik halda olan kəndləri, şəhərləri sözlərini eyni mənada yerlik halda da istifadə etmək olar: kəndlərdə, şəhərlərdə gəzdilər. Əvvəlki cümlələr-

də isə belə əvəz etmə olmaz.

Bunlar göstərir ki, əvvəlki cümlələrdə olan kəndləri, şəhərləri sözləri daha çox tamamlığa uyğundur, üçüncü cümlədəki kəndləri, şəhərləri sözləri isə yer zərflikləridir.

Çıxışlıq halda olan ağac sözü Ağacdən dərdi cümləsində, əsasən, nədən? sualına cavab verir və tamamlıq olur; Ağacdən endi cümləsində isə, əsasən, haradan? sualına cavab verir və yer zərfliyi olur.

Yönlük halda olan ağac sözü Ağaca çıxdı cümləsində, əsasən haraya? sualına cavab verir və yer zərfliyi olur; Ağaca baxdı cümləsində isə, əsasən, nəyə? sualına cavab verir və tamamlıq olur.

Zaman zərflikləri

Zaman zərflikləri cümlədə ifadə olunan hərəkətin, halın, hadisənin... zamanını bildirir.

Məsələn:

Adətən, hər kəs öz işi və dərsi barədə o birilərə məlumat verirdi. *Sonra* da istirahət edərək gəzməyə çıxırdılar. Gəzintidən *həmişə* kefi kök qayıdırdılar. *Axşam* isə dərslər, mehriban, səmimi söhbətlər davam edirdi (M.İbrahimov).

Zaman zərflikləri, əsasən, **nə vaxt?**, **nə zaman?**, **haçan?** suallarına cavab verir. Bu suallar sinonimlərdir və ifadə formasından asılı olmayaraq, zaman zərfliklərinin hamısına vermək olar. **Məsələn:**

Möhsün *gəcəni* rahat yata bilmədi. Sabah yerindən qalxdı, *əvvəlcə* Səbanın alnından, sonra Məcidin çatılmış qaşları arasından öpdü, səssizcə evindən çıxdı (S.Rəhimov).

Bu cümlələrdə dörd zaman zərfliyi var: *gəcəni*, *sabah*, *əvvəlcə*, *sonra*. Dördünə də eyni sualları vermək olar.

gəcəni
sabah
əvvəlcə
sonra

nə vaxt?, nə zaman?, haçan?

İfadə formasından asılı olaraq, bu sualların formasını dəyişmək, onları qoşmalarla, başqa sözlərlə də işlətmək olur.

Məsələn:

Dünəndən külək başlayıbdır. Dünəndən - nə vaxtdan?, haçandan?.

Külək sabaha kimi (qədər) davam edəcək. Sabaha kimi - nə vaxta kimi (qədər?) Haçana kimi (qədər)?

183. Köçürün. Zaman zərfliklərinin altından xətt çəkin. Misir ehramlarını yaradan ustaların sənətkarlığı indi də insanları təəccübləndirir. Bu ehramlar dörd-beş min il əvvəllər tikilmişdir. Qədimlərdə adi əl əməyi ilə möcüzələr yaradırdı. Səhnəmizin şah əsərlərindən biri “İblis” aprelin 6-da bu mövsümdə tamaşaya qoyuldu (Ə.Nazim).

Zaman zərfliklərinin ifadə vasitələri

Zaman zərflikləri zaman zərfləri ilə, zaman bildirən isimlərlə, feli bağlamalarla, müxtəlif tipli birləşmələrlə ifadə olunur. **Məsələn:**

a) **Zaman zərfləri ilə:** Elləri sevmişdir könlüm əzəldən (S.Vurğun). Doğrudan da, Səkil at qanadlanır, *hərdən* ayaqlarını yerdən üzür və uçurdu (M.İbrahimov).

b) **Zaman bildirən isimlərlə:** Qəribin gözləri dolar *axşamlar* (Ə.Cavad). *Gecəni* yatmadılar.

c) **Feli bağlamalarla:** Bir gül əkdim, *açılmamış* dərdilər (Ə.Cavad). Könlümün çiçəyi *açmadan* soldu (Ə.Cavad).

ç) **Söz birləşmələri ilə:** Mən sizi görmüşəm *bir yaz səhəri* (M.Dilbazi).

Yaralıdır könlüm quşu, yaralı,

Yaralandı yazıq, *şair olalı*.

(Ə.Cavad)

184. Sonra, əvvəl, gec, tez zərflərini cümlədə zaman zərfliyi rolunda işlədin.

185. Səhər, axşam, gecə, günorta isimlərini cümlələrdə zaman zərflikləri kimi işlədin.

Kəmiyyət zərflikləri

Kəmiyyət zərflikləri cümlədə ifadə olunan hərəkətin, əlamətin kəmiyyətini bildirir. Məsələn:

Çox çalışıb, *çox* yanmayın (S.Vurğun). O keçən bahardan

mənə *az* danış (M.Dilbazi). O zamandan *on səkkiz il* keçmişdir (H.Abbaszaadə). Uşaqlar çox şadırlar.

Bu cümlələrdə *çox* sözləri *çalışıb, yanmayın* fellərinin ifadə etdikləri hərəkətin, *şadırlar* sifətinin ifadə etdiyi əlamətin kəmiyyətini, *az* sözü *danış* felinin ifadə etdiyi hərəkətin, *on səkkiz il* sözü *keçmişdir* felinin ifadə etdiyi hərəkətin kəmiyyətini bildirir. Ona görə onlar kəmiyyət zərflikləri hesab olunur.

Kəmiyyət zərflikləri **nə qədər?** sualına cavab olur. Məsələn: Çox keçmişəm bu dağlardan (S.Vurğun). Çox - nə qədər? Belə bir yolda vaqon gündə bir-iki kilometr irəliləyə bilər (Ə.Sadıq) Bir-iki kilometr - nə qədər?

Kəmiyyət zərflikləri *çox, az, xeyli, dəfələrlə* və s. sözlərlə, *bir qədər, bir az, bir çox, son dərəcə, bir neçə saat, bir neçə gün* kimi sözlərlə və birləşmələrlə ifadə olunur.

Misallara diqqət edin.

Onlar qabaqlayıb durdular və bir-birinin gözlərinin içinə xeyli baxdılar (S.Rəhimov). Qədim dayı dizə qədər palçıq batmışdı, pambıq suvarırdı. Pambıq doyunca sudan içib, yarpaqları yaşllaşmış, boğazları şişib, partlayıb açılır, ağ telli pambıq qozanın ağzından tökülürdü (S.Rəhimov). Bir neçə gün orada yaşadıq (M.İbrahimov).

186. Çox sözünü həm təyin, həm də kəmiyyət zərfliyi kimi işlədib bir neçə cümlə yazın.

187. Xeyli sözünü həm təyin, həm də kəmiyyət zərfliyi kimi işlədib 4 cümlə yazın.

188. Bir qədər ifadəsini həm təyin, həm də kəmiyyət zərfliyi kimi işlədin.

Səbəb zərflikləri

Səbəb zərflikləri hərəkətin baş verməsinin səbəbini bildirir. **Məsələn:**

Hələ ağaclarda yeni-yeni açılmağa başlayan badam, ərik çiçəkləri soyuqdan qorxaraq bərk-bərk budaqlara qısılmışdı (R.Rza).

Dünən bağa çıxdım, qış qəzəblənib

Yaşıl ot üstünə qar ələyirdi. (M.Dilbazi)

Bəlkə də, sən mavi geyindiyindən,
Yer üzü, göy üzü maviləşibdir. (N.Xəzri)

Bu cümlələrdə *qorxaraq* zərfliyi *qısılmışdır* felinin; *qəzəblənib* zərfliyi (qar) *ələyirdi* felinin; *sən mavi geyindiyindən* zərfliyi *maviləşibdir* felinin ifadə etdiyi hərəkətin səbəbini bildirir. Ona görə də onlar səbəb zərflikləri hesab olunur.

Səbəb zərflikləri niyə?, nə səbəbə?, nə üçün?, nəyə görə suallarına cavab verir. Bu suallar sinonim mənalıdır. Ona görə də hər hansı bir səbəb zərfliyinə ayrı-ayrılıqda bu sualların hamısını vermək olar.

Məsələn: Uşaq qorxaraq geri qaçdı. Bu cümlədəki *qorxaraq* zərfliyini nəzərdə tutaraq, belə suallar qoymaq olar.

Uşaq niyə geri qaçdı?

Uşaq nə səbəbə geri qaçdı?

Uşaq nə üçün geri qaçdı?

Uşaq nəyə görə geri qaçdı?

Bu, sual verən adamdan, onun danışmaq üslubundan asılıdır.

Burada bəzi cəhətlərə fikir verməlisiniz. İki cümlə götürək: Soyuqdan çaylar donmuşdu. İnsanlar soyuqdan qorxurlar.

Birinci cümlədə *soyuqdan* sözü səbəb bildirir, çayların donmasının səbəbini bildirir, niyə?... sualına cavab verir: Çaylar niyə? (nə üçün) donmuşdu? İkinci cümlədəki *soyuqdan* sözü nədən? sualına cavab verir, insanlar nədən qorxurlar? Ona görə də birinci cümlədəki *soyuqdan* sözü səbəb zərfliyi, ikinci cümlədəki *soyuqdan* sözü tamamlıqdır.

189. Qəsdən zərfini cümlədə səbəb zərfliyi kimi işlədin.

190. Xəstələndiyinə görə, yorulduğu üçün ifadələrini cümlədə səbəb zərflikləri kimi işlədin.

191. Yaz gəldiyinə görə, havalar isindiyi üçün birləşmələrini cümlədə səbəb zərflikləri kimi işlədin.

Məqsəd zərflikləri hərəkətin hansı məqsədlə baş verdiyini bildirir.

Məsələn: Habil *gəzinti* üçün evdən çıxmışdı (S.Rəhimov). Yaşamaq eşqilə yaradır insan (S.Vurğun).

Bu cümlələrdə *gəzinti üçün, yaşamaq eşqilə* zərflikləri (evdən) *çıxmışdı, yaradır* felləri ilə ifadə olunan hərəkətlərin hansı məqsədlə icra edildiyini bildirir. Ona görə də onlar məqsəd zərflikləri adlanır.

Məqsəd zərfliklərinin sualları: **niyə?, nə üçün?, nəyə görə?, nə məqsədlə?**

Məsələn: Yaşamaq üçün yaratmaq lazımdır. Oxumaq məqsədi ilə hazırlaşdı. Hava almaq üçün dəniz kənarına getdilər. Dincəlmək üçün istirahət evinə getdik.

192. Məqsəd zərfliyinə aid üç misal yazın.

193. Gəlmişəm gəzməyə sizin dağları cümləsində məqsəd zərfliyi varmı?

194. Oxumaq, işləmək, öyrənmək məsdərlərinə üçün, məqsəd, arzu, istək sözlərini əlavə etməklə cümlədə məqsəd zərflikləri kimi işlədin.

Səbəb və məqsəd zərflikləri arasında fərqlərlə yanaşı, oxşar cəhətlər də var. Ona görə də bəzən onları ayırmaq çətin olur.

Zərfliyin bu növləri birinci növbədə mənalarına görə fərqlənir. Belə ki, səbəb zərflikləri hərəkətin səbəbini, məqsəd zərflikləri isə hərəkətin məqsədini bildirir. Məsələn:

Oxuduğu üçün çox şey bilir.

Oxumaq üçün kitabxanaya getdi.

Birinci cümlədə oxuduğu üçün zərfliyi bilir hərəkətinin səbəbini bildirir. İkinci cümlədə *oxumaq üçün* sözləri getdi hərəkətinin hansı məqsədlə icra olunduğunu bildirir. Ona görə də birinci cümlədəki *oxuduğu üçün* sözləri səbəb zərfliyi, ikinci cümlədəki *oxumaq üçün* sözləri məqsəd zərfliyidir.

Səbəb və məqsəd zərfliklərinin eyni suallara cavab verməsi təhlil zamanı onları ayırmağa mane olur. Məsələn, yə-nə iki misal götürək.

Darıxdığı üçün kəndə getmək istəyirdi.

Darıxmamaq üçün bədii əsərlər oxuyurdu.

Birinci cümlədəki *darıxdığı üçün* səbəb zərfliyidir, ikinci cümlədəki *darıxmamaq üçün* məqsəd zərfliyidir. Ancaq onların ikisinə də eyni sualları vermək olur.

Darıxdığı üçün kəndə getmək istəyirdi. **Nə üçün? niyə?, nəyə görə?** kəndə getmək istəyirdi?

Darıxmamaq üçün bədii əsərlər oxuyurdu. **Nə üçün?, niyə?, nəyə görə?** bədii əsərlər oxuyurdu?

Ancaq səbəb və məqsəd zərfliklərinin ayrıca sualları da var. Səbəb zərfliklərinə sual vermək üçün səbəb sözündən, məqsəd zərfliyinə sual vermək üçün məqsəd sözündən istifadə edilir: **nə səbəbə?, nə məqsədlə?**

Bu suallar səbəb və məqsəd zərfliklərini fərqləndirməyə kömək edir.

195. Cümlələrdə olan səbəb və məqsəd zərfliklərini müəyyənləşdirin və ayrı-ayrı sütunlarda yazın.

Onlar dincəlmək üçün bir müddət kənddə qaldılar. Kübrə gecikdiyi üçün sinfə girmək istəmirdi. İncidiyinə görə dostunun üzünə baxa bilmirdi. Yorulmamaq üçün asta-asta gedirdi. Yorulduğuna görə asta-asta gedirdi. Qorxduğuna görə geri çəkildi. Külək gücləndiyinə görə evə soyuq hava dolurdu. Uşaqlar üşüməmək üçün ocağın ətrafına toplaşmışdılar. Gediş - gəlişi asanlaşdırmaq üçün yollara asfalt örtüyü salınmışdı.

Səbəb zərflikləri	Məqsəd zərflikləri

Cümlə üzvlərinin quruluşca növləri

Cümlə üzvləri quruluşca iki növ olur:

- Sadə cümlə üzvləri
- Mürəkkəb cümlə üzvləri

Məsələn: Mehdi Hüseyn ədəbiyyatda realizmi ciddi müdafie edirdi (İ.Şıxlı).

Bu cümlədə beş cümlə üzvü var. Onlardan üçü sadə, ikisi mürəkkəb cümlə üzvləridir.

Sadələr: ədəbiyyatda,
realizmi,
ciddi.

Mürəkkəblər: Mehdi Hüseyn,
müdafie edirdi.

Sadə cümlə üzvləri ayrı-ayrı sözlərlə ifadə olunur. Məsələn: Xırdaca evlər duman kimi görünürdülər (Y.V.Çəmən-zəminli). Bu cümlədəki üzvlərin hamısı sadədir:

görünürdülər,
evlər,
xırdaca,
duman kimi.

196. Mətni köçürün, sadə cümlə üzvlərinin altından xətt çəkin.

Əvvəllər çaydan yalnız qüvvəni bərpa edən dərman kimi istifadə edirdilər. Sonra çay Çin imperatorunun sarayında dəb düşdü. Onu təntənəli saray mərasimləri vaxtında içərdilər. Çaya şeirlər də qoşardılar. İndi də Çində, bir qayda olaraq, adamı bir fincan ətirli, isti çaya qonaq edirlər. Orada, adətən, çayı qəndsiz içirlər.

Mürəkkəb cümlə üzvləri müxtəlif birləşmələrlə ifadə olunur. Məsələn: *Ay dağın dalından təzə çıxırdı. Səhərdən bir səs eşidilmirdi, guya camaat qaranlıqda mürğü döyürdü* (Y.V.Çəmən-zəminli). Füzulinin qəzəllərində şəxsi və dünyəvi, ictimai-bəşəri kədər *vəhdət təşkil edir* (K.Məmmədov).

Bu cümlələrdə mürəkkəb cümlə üzvləri bunlardır:
dağın dalından,
mürğü döyürdü,
Füzulinin qəzəllərində,

197. Mətni köçürün, mürəkkəb cümlə üzvlərini tapın və növünü göstərin.

Şəlalələr də təbiətin möcüzələrindəndir. Şəlalələr daha çox dağlıq yerlərdə, çayların axarı boyunda əmələ gəlir. Avropada Alp dağlarında və Skandinaviya yarımadasında çoxlu şəlalələr var. Norveçi şəlalələr ölkəsi adlandırılırlar. Afrikada Zambezi çayında Viktoriya deyilən nəhəng şəlalə əsil möcüzə hesab olunur. Qırx kilometr uzaqdan şəlalə üzərində su buludu görünür. 25 kilometrden şəlalənin səsi eşidilir. Şəlalənin suları yuxarıdan ensiz dərəyə tökülərək nəhəng su sütunları yaradır. O, dəlicəsinə nərildəyərək qayalar arasından özünə yol açır. Viktoriya öz gücünə görə Şimali Amerikada “Axan dəniz” adlandırılan Niaqara şəlaləsini də kölgədə buraxır. 1935-ci ildə Cənubi Amerika cəngəlliklərində hündürlüyü bir kilometrden çox olan daha bir nəhəng şəlalə aşkar edilmişdir.

198. Yuxarıdakı mətnə olan cümlə üzvlərindən bir neçəsini cümlələrdən çıxarıb, aşağıdakı qaydada sütunlarda yazın.

Sadə üzvlər	Cümlə üzvü kimi, növü	Mürəkkəb üzvlər	Cümlə üzvü kimi, növü

Cümlə üzvünün quruluşu sözün quruluşundan asılı deyil. Ayrı-ayrı sözlər sadə, düzəltmə və mürəkkəb olmasından asılı olmayaraq, cümlənin sadə üzvləri olur. Məsələn: Yazıçı Əbülhəsən hekayələr və romanlar yazmışdır.

Bu cümlədəki üzvlərin hamısı sadədir, lakin onların ifadə olunduğu sözlərin quruluşu müxtəlifdir.

Yazıçı - düzəltmə söz - düzəltmə isim - sadə təyin

Əbülhəsən - mürəkkəb söz - mürəkkəb isim - sadə mübtəda

Hekayələr - sadə söz - sadə isim - sadə tamamlıq

Romanlar - sadə söz - sadə isim - sadə tamamlıq

Yazmışdır - sadə söz - sadə fel - sadə xəbər.

Köməkçi sözlər cümlə üzvlərinin mürəkkəb olmasına təsir etmir. Qoşmalar, bəzi ədatlar, idi, imiş köməkçi felleəri lüğəvi mənalı sözlərlə birlikdə cümlə üzvü kimi götürülür, lakin cümlə üzvü yenə sadə olaraq qalır. **Məsələn:** *Şagirdlər məktəbə getdilər* cümləsindəki *məktəbə* sözü sadə zərflidir. *Şagirdlər məktəbə sarı getdilər* cümləsində də

məktəb sözü *sarı* qoşması ilə birlikdə (*məktəbə sarı*) yenə sadə zərflikdir. Yaxud: *Kübra müəllimdir* cümləsində *müəllimdir* sözü sadə xəbərdir; *Kübra müəllim idi* cümləsində *müəllim* sözü *idi* köməkçi feli ilə birlikdə (*müəllim idi*) yenə sadə xəbərdir.

Mürəkkəb cümlə üzvünün ifadə olunduğu birləşmələrdəki sözlərin məcazi mənada olub-olmaması, frazeoloji xüsusiyyət daşıyıb-daşımaması cümlə üzvünün quruluşuna təsir etmir. **Məsələn:** *Şagirdlər diqqətlə müəllimə qulaq asırdılar. Onun hər sözünə fikir verirdilər.* Bu cümlələrdəki *qulaq asırdılar*, *fikir verirdilər* frazeoloji birləşmələr olsa da, onlar mürəkkəb cümlə üzvləridir.

Cümlə üzvlərinin hamısı quruluşca sadə və mürəkkəb olur.

199. Dağ və zirvə sözlərini sadə mübtədalar kimi işlədin.

200. Dağların zirvələri, qışın soyuğu birləşmələrini mürəkkəb mübtədalar kimi işlədin.

201. Öyrənmək, bilmək sözlərini sadə xəbərler kimi işlədin.

202. Qol çəkmək, yada salmaq birləşmələrini mürəkkəb xəbərler kimi işlədin.

203. Qələm və kitab sözlərini sadə tamamlıqlar kimi işlədin.

204. Məktəbin binası, evin qapısı birləşmələrini mürəkkəb tamamlıqlar kimi işlədin.

205. *Böyük, sadə, qırmızı* sözlərini sadə təyinlər kimi işlədin.

206. Durna gözlü, bahar tərəvətli birləşmələrini mürəkkəb təyinlər kimi işlədin.

207. Şəhər, kənd sözlərini sadə zərfliklər kimi işlədin.

208. Məktəbin bağı, Bakı şəhəri birləşmələrini mürəkkəb zərfliklər kimi işlədin.

Cümlə üzvləri üzrə sintaktik təhlil

Sintaktik təhlil cümlə üzvləri haqqında bilikləri praktik olaraq təkrar etmək, hafizədə möhkəmləndirmək üçün, cümlə üzvlərinin cümlədəki yerini və bir-birləri ilə əlaqəsini əyani şəkildə təsəvvür etmək üçün əhəmiyyətlidir.

Sintaktik təhlil riyaziyyatda misal həll etməyə bənzəyir.

Cümləni cümlə üzvləri üzrə təhlil etmək üçün əvvəldən bəzi məsələləri bilmək lazımdır. O məsələlər, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:

a) Mübtəda tam müstəqil cümlə üzvüdür. O heç bir üzvə tabe olmur.

b) Xəbər yalnız mübtədaya tabe olur.

c) İkinci dərəcəli üzvlər mübtəda və xəbərə tabe olduqları kimi, özləri də bir-birinə tabe olub, bir-birini izah edə bilirlər.

Bir neçə misala diqqət edək.

Anası Baharı çox sevirdi (Mir Cəlal).

Təhlil:

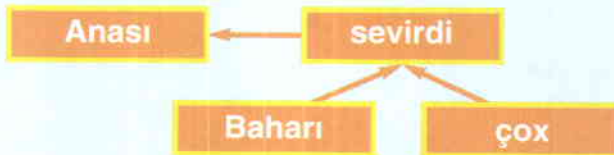
Anası - mübtəda,

sevirdi - xəbər,

Baharı - tamamlıq,

çox - zərflik.

Bu cümlənin sxemini düzəldək və cümlə üzvlərinin əlaqələrinə baxaq.

Uca zirvələrdəki qalın buzlaqlardan nəhəng çaylar yaranır: – cümlənin sxemini düzəldək və cümlə üzvlərinin əlaqələrinə baxaq:

Təhlil.

Çaylar - mübtəda,
yaradır - xəbər,
nəhəng - təyin,
buzlaqlardan - tamamlıq,
qalın - təyin,
zirvələrdəki - təyin,
uca - təyin.

Sxem:

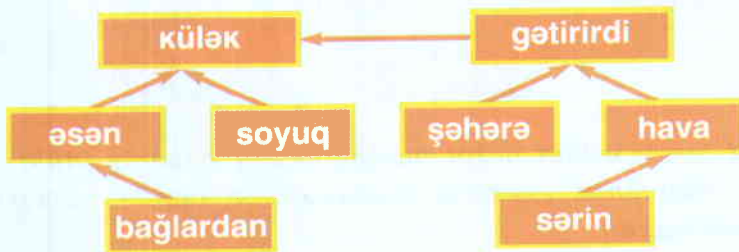

Bu cümlədə beş ikinci dərəcəli üzv var. Onlardan biri mübtədəyə, biri xəbərə aiddir; üçü isə bir-birinə aiddir. *Zirvələrdəki* və *qalın* təyinləri *buzlaqlardan* tamamlığına, *uca* təyini isə *zirvələrdəki* təyininə aiddir. Deməli, bu cümlədə ikinci dərəcəli üzvlər baş üzvlərə aid olduqları kimi, özləri də bir-birinə aiddirlər.

külək - mübtəda
gətirirdi - xəbər
hava - tamamlıq
şəhərə - zərflük

soyuq - təyin
sərin - təyin,
əşən - təyin,
dağlardan - zərflük.

Sxem:

Bu cümlədə olan altı ikinci dərəcəli üzvdən ikisi mübtədəyə, ikisi xəbərə tabedir; qalan ikinci dərəcəli üzvlərdən biri cümlədəki əsən təyininə aid olub hərəkətin yerini, o biri hava tamamlığına aid olub əşyanın əlamətini bildirir.

Cümlə təhlilində bunları da nəzərə almaq və yadda saxlamaq lazımdır.

a) Mümkün qədər hər bir söz ayrıca cümlə üzvü kimi qəbul edilməlidir. **Məsələn:** *Qədim yunanlar okeanı böyük, dəhşətli, qəzəbli qüvvə sayıblar.*

Bu cümlədə hər söz bir cümlə üzvüdür. Cümlədə səkkiz söz və səkkiz cümlə üzvü var.

Yunanlar - mübtədə,
sayıblar - xəbər,
qüvvə - tamamlıq,
qəzəbli - təyin,
dəhşətli - təyin,
böyük - təyin,
okeanı - tamamlıq.

Bəzən hər sözü bir cümlə üzvü kimi götürmək olmur. İki və daha artıq sözü bir cümlə üzvü kimi izah etməli oluruq. **Məsələn:** *Biz böyük bir gölün sahilində şam meşəsində yaşayırdıq.* Bu cümlə belə təhlil edilir.

Biz - mübtədə,
yaşayırdıq - xəbər,
gölün sahilində - zərflik,
böyük - təyin,
şam meşəsində - zərflik.

Göründüyü kimi, *biz*, *yaşayırdıq* və *böyük* sözləri ayrı-ayrılıqda cümlə üzvləri kimi qeyd edilmişdir. *Gölün sahilində* və *şam meşəsində* zərfliklərinin isə hər biri iki sözdən ibarətdir.

209. Cümlələri cümlə üzvlərinə görə təhlil edin və onların sxemlərini düzəldin.

İnsanlar yer üzünə qeyri-bərabər yayılmışlar. İnsanların

yarıdan çoxu isti qurşaqlarda yaşayır! Qızmar səhralarda, buzlaqlarda, bir çox dağlarda adam yaşamır.

Azərbaycan dilində cümlənin sintaktik təhlili xəbərdən başlanır. Bunun üç əsas səbəbi var:

a) Xəbər vasitəsi ilə asanlıqla mübtədanı müəyyən etmək olur, çünki mübtədanın şəxsi və kəmiyyəti xəbərdə öz əksini tapır. Məsələn: *Mən yazıram* cümləsində xəbər göstərir ki, mübtədə *mən* sözü olmalıdır; *Sən yazırsan* cümləsində xəbər göstərir ki, cümlənin mübtədası *sən* sözü olmalıdır.

b) Mübtədə olmasa da, cümlə ola bilər (yazıram, yazırsan), xəbər olmasa, cümlə olmaz.

c) İkinci dərəcəli üzvlər, əsasən, xəbərin ətrafına toplanır.

Cümlələrə mübtədə əlavə edib dəftərinizə yazın.

Bir də bu yerlərə gələcəkmisən? (S.Vurğun).

Bəlkə, bu yerlərə bir də gəlmədim (M.Araz).

Sənin dilinə dəymirəm (S.Rüstəm).

Mənim dilimə dəymə (S.Rüstəm).

Bir zaman havada qanad saxlayın (M.P.Vaqif).

Gedin, deyin Xan Çobana,

Gəlməsin bu il Muğana. (Bayatıdan)

210. Cümlələrin xəbərlərini tamamlayın.

Mən də bir insan..., qəlbim, qanım var (M.Müşfiq). Mən dünyada çox tamaşalar görmüş... (Mir Cəlal). Siz məni özümə qaytarır... (Hidayət). Mən səni yavaş-yavaş oxumağa başlayır... (Hidayət). Ziyad kişi ağacın yanında durmuş... (Ə.Əylisli). Siz bizim məktəbdə oxuyur... Biz köçür... bu dünyadan, onlar qal... yadigar (S.Vurğun).

Yəqin, fikirləşirsiniz ki, nə vaxt iki və daha artıq sözü bir cümlə üzvü hesab etmək olur? Bu aşağıdakı hallarda olur:

a) Qoşmalar, idi, imiş, deyil və s. kimi köməkçi sözlər aid olduqları sözlərlə bir yerdə cümlə üzvü olur. Bir *mən idim*, bir *sən idin*, bir də al boya (C.Cabbarlı). Sizin bu təcürübəniz *elm üçün* böyük bir xidmətdir (C.Cabbarlı). Mən *heç bir şey* bilmirəm (C.Cabbarlı).

b) Məna, sözləri bir-birindən ayıraraq, ayrı-ayrı cümlə

üzləri kimi təhlil etməyə imkan verməyəndə. Məsələn: *Şagirdlər diqqətlə qulaq asırdılar. Bu gün hava sərin dir. Onu məktəbə müdir təyin etdilər.*

c) Sözlərin qrammatik əlaqələri, söz birləşmələrinin təriflərinin qrammatik münasibətləri imkan verməyəndə. Məsələn: *Yaz gələndə çöllər, bağlar, güllərlə, çiçəklərlə bəzənir.*

*Sənin bayramına, sənin toyuna
Canı bir, qanı bir qardaşın gəlib.*

(S.Rüstəm)

211. Cümlələri təhlil edin, tək sözdən ibarət üzləri birinci sütunda, iki və daha artıq sözdən ibarət üzləri ikinci sütunda yazın.

Mərdan hirsindən boğulurdu. Aləm onun gözüne yanar təndir kimi görünürdü. O, özünü bu odun içində sanırdı (Mir Cəlal). Albert Eynşteyn ömrü boyu sülh uğrunda mübariz olmuşdur. Elektrik enerjisi metalı əridir, radio dalğalarını fəzaya göndərir, kino-filmlər göstərir, mürəkkəb riyazi hesablamalar aparır... Kəklilikli daşlardan xəbər al məni (S.Vurğun).

Bir sözdən ibarət cümlə üzləri	İki və daha artıq sözdən ibarət cümlə üzləri

Cümlə üzlərinin əlavəsi

Bəzən cümlənin hər hansı bir üzvünün mənasını aydınlaşdırmaq, konkretləşdirmək lazım gəlir. Bunun üçün həmin üzvə əlavə edilən sözlərdən də istifadə olunur. Mövqeyinə, cümlə üzvünə görə yerini nəzərə alaraq onlara “əlavə” adı verilmişdir. Tərifinə də vəzifəsinə və mövqeyinə uyğundur.

Cümlə üzvündən sonra gələrək cümlə üzvünün mənasını izah edən, konkretləşdirən sözlərə əlavə deyilir.

Məsələn: Varağın bir üzünü öz sevinci ilə doldurmuşdu, o biri üzünü ona kömək edən xeyirxah adama - Qurbanlıya həsr etmişdi (Ə.Əylisli).

Bu cümlədə *Qurbanlıya* sözü əlavədir və bir qədər ümumi, qeyri-müəyyən olan cümlə üzvünün (“adam” sözünün) mənasını konkretləşdirir.

Hər bir cümlə üzvünün əlavəsi ola bilər. Misallara diqqət edin:

1) **Mübtədanın əlavəsi:** Küçələrə çıxanların içərisində iki gənc - *İlyasla Fəxrəddin* də var idi (M.S.Ordubadi). Sənətkarlarımız - *ədib* və *şairlərimiz* bilməlidirlər ki, hər bir dildə, öz tarixinin hansı dövründə olur olsun, anlaşılmaz söz işlətmək olmaz (M.S.Ordubadi).

2) **Xəbərin əlavəsi:** Bura mənim vətənimdir - *Azərbaycandır*. İndi bahar fəslidir - *yazdır*. Sənin kimi gənclərin əsil cəbhəsi buradır - *kənddir* (Mir Cəlal).

3) **Tamamlığın əlavəsi:** Mirzə Cəlil o söhbətimizdə Bakıdan çox danışdı və bu danışığından hiss etdim ki, bu adam Bakını - *Azərbaycanın mərkəzini* çox sevir (S.Rəhman).

4) **Zərfliyin əlavəsi:** Fərhad öz təhsilini Xətada - *Çində* almış, qüdrətli bir sənətkar olmuşdur (R.Rza).

5) Hərdən təyinin də əlavəsi olur: Oradakı-arxadakı şagird təzə gəlib.

212. Əlavələrin hansı cümlə üzvlərinə aid olduğunu müəyyən edin.

Üzü aşağı - kəndə sarı gedə-gedə Mərdan ürəyində *ona* məzəmmət etdi. Burada - *böyürtkən kollarının arxasında, əzgil ağacının budaqları altında* Əjdər özünə yer eləmişdi. Elə bil, Bakıda bu beş ili mən yalnız və yalnız bir gün gedib orada - *ata ocağında* anamın böyründə təklikdə - *sakitlikdə* onca gün vaxt keçirməkdən ötrü oxumuşdum. Biz - *aşağı sinif şagirdləri*, həmişə olduğu kimi, yenə lap qabaqda gedəcəyik. Ordan-burdan - *başqa kəndlərdən, başqa dağların - dərələrin dibindən* axıb Araza tökülürdü (Ə.Əylisli).

Şifahi nitqdə əlavə, cümlə üzvündən fasilə ilə ayrılır. Əlavənin söz əhatəsinin həcmi fasilənin davamlığına təsir

göstərir. Əgər əlavə tək sözdən ibarətdirsə, fasilə qısa olur, əlavə genişləndikcə, fasilənin davamlılığı artır.

Əvvəlki dərslərdə öyrəndiniz ki, əlavələrlə onların aid olduqları cümlə üzvləri qrammatik cəhətdən eyni formalı olur. Məsələn, mübtədə adlıq halda olduğu kimi, onun əlavəsi də (və ya əlavənin əsas sözü) adlıq halda olur; ismin yerlik halındakı isimlə ifadə olunan zərfliyin əlavəsi də yerlik halda olur. **Məsələn:**

Otello - Ələkbər bütün əsər boyu hərəkətdədir (M.Hüseyn). *Bu tərəfdə - dağın döşündə* Niyaz müəllimin evi, *o tərəfdə - kəndin ortasında* məktəb binası (Ə.Əylisli).

Mübtədanın əlavəsi ilə mübtədə arasında şəxs və kəmiyyət baxımından müəyyən oxşar və fərqli cəhətlər var. Mübtədanın əlavəsi isimlə ifadə olunduğuna görə, üçüncü şəxsə aid olur, mübtədə isə üç şəxsin hamısında ola bilər.

a) Mübtədə üçüncü şəxsə aid sözlə ifadə olunursa, əlavə də şəxsə və kəmiyyətə görə onunla uyğun olur. Məsələn:

Humay - o gözəl qız Səməd Vurğunun ən sevimli ədəbi surətidir. Uşaqlar - səkkizinci sinif şagirdləri poeziya saati təşkil etmişlər.

b) Mübtədə I və II şəxs əvəzlilikləri ilə əlavə olunanda əlavə şəxsə görə onunla uyğun gəlmir. Məsələn:

Mən - *Sevinc Babayeva* səkkizinci sinifdə oxuyuram.

Sən - *gənc müəllim* daha ciddi çalışmalısan.

Biz - *ziyalılar gənclərə* yol göstərməliyik.

Siz - *yeni əsrin gəncləri* xalqımızın gələcəyisiniz.

213. Özünüzün tərcümeyi-halınızı yazın. Bu sənədin ilk cümləsində mübtədanın əlavəsi olur. Yəni belə başlanılır: Mən, *Oqtay Rəhimov* 1990-cı ildə Bakı şəhərində anadan olmuşam. Ata, ana, bacı, qardaş və digərləri haqqında məlumat verən cümlələrdə də əlavələrdən istifadə edilir.

Cümlədə cümlə üzvlərinin sırası müəyyən qaydalara əsaslanır. Ümumi sıra belədir: xəbər cümlənin sonunda, cümlənin digər üzvləri xəbərdən əvvəl işlənir. Aşağıdakı cümlələrə diqqət etsəniz, bu sıralanmanı görə bilərsiniz.

Biz Təbrizə daxil olanda günəş artıq çoxdan çıxmış, bu ludları dağıdaraq, ilıq və xoş ziyasını dağlara, bağlara, küçələrə və evlərə yaymışdır (M.İbrahimov).

Bu sıralanma bütün cümlə növlərinə aiddir. Ancaq nəqli cümlələrdə bu sıraya daha çox diqqət verilir.

1. Cümlədə mübtəda və xəbər yeri: Sıra belədir: əvvəlcə mübtəda, sonra xəbər. Məsələn: Yağış vururdu, qar yağır-dı (Y.V.Çəmənşəminli). Şair fəxr edirdi ki, kəndlilər ona inanır (M.İbrahimov).

214. Köçürün, mübtədaları və xəbərləri müəyyən edin və onları cümlədən çıxarıb, yanaşı yazın.

Nümunə: Rəna - tələbədər, Rəna - danışır.

- Mən çox şadam ki, hər şeyi açıq danışsınız. Uşaqlar yaxşı oxumağa, intizamlı olmağa söz veriblər. Axı, hamınız gərək başa düşəsiniz ki, siz xalqın gələcəyisiniz... Siz gərək çalışsınız, səy göstərəsiniz. Dəcəllik, şuluqluq gedəcəkdir, zəhmət, iş qalacaq. Başa düşürsünüz mü?

- Günlər, mən istəyirəm ki, biz növbə ilə müəlliməyə kömək edək.

(M.İbrahimov)

2. Cümlədə təyinin yeri: Aid olduğu cümlə üzvü ilə əlaqədə təyinin yeri sabitdir. Təyinin daimi yeri təyin etdiyi cümlə üzvünün əvvəlidir. **Məsələn:** Dağlara, meşələrə gözəl bir axşam enirdi (M.İbrahimov). Ayaz indi yaxşı bilir ki, Bakı böyük şəhərdir (M.İbrahimov). Baba bu sözləri elə məzəli dedi ki, Ayaz da, mala baxan gənc də uğunub getdilər (M.İbrahimov). Onları içəri, *balaca otağa* apardılar (M.İbrahimov).

Bir cümlə üzvünə aid bir neçə təyin olarsa, onlar da müəyyən qaydaya əsasən düzülür. **Məsələn:** *Şəhərdəki gözəl hündür daş binalar göz oxşayır.*

215. Təyinlərin hansı cümlə üzvlərindən əvvəl işləndiyini müəyyənləşdirin və onları aid olduqları üzvlərlə birlikdə cümlələrdən çıxarıb yanaşı yazın.

Nümunə: maraqlı kitab.

Qocanın məhəbbətlə dolu iri qara gözləri Ayazı çağırırdı. Bu gözlər qaranlıq gecədə parlayan ulduz kimi işıqlı idi (M.İbrahimov). Ayaz tez stolun altına əyildi və bala dovşana baxdı. Onun burun pərəkləri aramsız qalxıb enir, gözləri qırmızı mərcan kimi yanırırdı. Ayaz qorxa-qorxa əlini uzadıb onun yumşaq tüklü dərisinə toxundu, sonra cürətlənib qucağına aldı:

3. Cümlədə tamamlıqların yeri: Tamamlığın növlərini yadınıza salın. Öyrənilsin ki, tamamlıqların iki növü var: vasitəsiz tamamlıqlar, vasitəli tamamlıqlar. Vasitəsiz tamamlıqların iki növü var: müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar, qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar.

Qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlığın cümlədə yeri sabitdir. O həmişə aid olduğu cümlə üzvünün yanında olur. Tamamlığın başqa növlərinin yeri, nisbətən, sərbəstdir. Məsallara diqqət edin.

Qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlığa aid: Gözəl söz dediniz. Hərə öz istedad və bacarığına görə! (M.İbrahimov). Məsələn, insaf deyil ki, on illərlə *elm* oxuyub mühəndislik sənətini tamamlamış bir adamı göndərəsən, *yer* qazsın və ya *yük* daşsın (M.İbrahimov).

Müəyyən vasitəsiz tamamlığa aid: Həyata real nəzərlə baxan gəncliyin yetişməsi *məni* çox sevindirir (M.İbrahimov). Xan, *Teymur ağanı* hüzuruna çağırtdırır və onu ağır *cəzaya* məhkum etmək istəyir (M.Hüseyn).

Vasitəli tamamlığa aid: Uşaq yazıçısının ən balaca

səhvi bəzən bağışlanılmaz nəticələrə gətirib çıxarır. Bu səbəbə görə də uşaqlar üçün yazılan əsərlərdə həm bədii gözəlliyə, həm də faktik cəhətlərə xüsusi fikir verilməlidir (M.Hüseyn). M.F.Axundov həm nəsrində, həm də dramaturgiyasında məzmunla formanın klassik vəhdətini yaratmışdır (M.Hüseyn).

4. Cümlədə zərfliyin yeri. Zərfliyin mənacə növləri çoxdur. Tərzi-hərəkət və kəmiyyət zərfliklərinin cümlədəki yerləri, əsasən, sabitdir. Onlar aid olduqları cümlə üzvlərinin yanında işlənir. Zərfliyin digər növlərinin cümlədəki yerləri, nisbətən, sərbəstdir. Misallara diqqət edin.

Tərzi-hərəkət zərfliyinə aid: İndi sizin huşunuz yerində isə, *yaxşı-yaxşı düşünün, sonra cavab verin* (C.Cabbarlı). Mən heç onu *bu cür görməmişdim* (C.Cabbarlı).

Kəmiyyət zərfliyinə aid: O *çox dedi, çox danışdı*, dostu isə eşitmədi. Cəmil onun yolunu *çox gözlədi* (M.Hüseyn).

Qeyd. Tərzi-hərəkət və zaman zərfliklərinin cümlədəki yerində istisna halları da olur. Məsələn, bu cümlələrdə həmin zərfliklər aid olduqları cümlə üzvlərindən aralıqda işlənmişdir: Bu aralıq *Almaz saçları dağınıq və çox da pərişan bir halda camaat arasına çıxır* (C.Cabbarlı). O, *yavaş-yavaş* yuxarı qalxdı. O *hamıdan çox* bu yerlərə gəlmişdi. Nanə xala *qolu cırmalı, əlində qaşığı* xörəyə ədviyyə töküdü (Mir Cəlal).

Yer zərfliyinə aid: *Şəhərdən* bir nəfər gəlib sizi axtarır (C.Cabbarlı). Bu aralıq *Aftil və Fuad içəri girir* (C.Cabbarlı).

Bilirsən, Fuad, mən onu bu saat lap *uçurumun üstündən*, ölümün boğazından çıxartmışam (C.Cabbarlı).

Zaman zərfliyinə aid: Mənim qapım dostlarımın üzünə *həmişə* açıqdır (C.Cabbarlı). Hünər od kimi içəri girdi. Əl-üzünü yudu, *sonra* anasını çağırırdı (Mir Cəlal).

Səbəb və məqsəd zərfliklərinə aid: *Hazırlaşdığı üçün*

cəsaretlə danışdı. *Ulduz utanaraq* başını aşağı saldı (Ə.Məmmədخانlı). O, *səhvini anlayıb* dostuna heç nə demədi. *Savadlanmaq üçün* gecə-gündüz oxumaq lazımdır.

216. Oxuyun, cümlə üzvlərinin sırasına fikir verin.

Asiya Yer kürəsinin ən böyük qitəsidir. Burada dörd Avropa yerləşə bilər. Yer kürəsinin ən yüksək nöqtəsi olan Comolunqma dağı (8848 m.) və ən dərin okean çökəkliyi - Marian (1022 m.) Asiyadadır.

İnsanların yarısından çoxu Asiyada yaşayır. Asiya xalqlarının mədəniyyəti çox qədim və orijinaldır. Asiyadakı qədim saray və məbədlər öz əzəməti və gözəlliyi ilə insanı heyran edir.

Asiya həm də dünyanın böyük təbii sərvətləri olan qitəsidir. Okeanları, dənizləri, sulu çayları, meşələri, səhraları, istisi və soyuğu, cürbəcür millətləri ilə qəribə bir qitədir.

Cümlə üzvlərinin sırasının pozulması

a) Mübtəda ilə xəbər yerini dəyişir, mübtəda xəbərdən sonraya keçir; yəni “mübtəda - xəbər” sırası “xəbər - mübtəda” sırası ilə əvəz olunur. Məsələn:

Zarafatdır bəyəm hökumət işi! (Mir Cəlal). Almaz: Budur onların sübutu! (C.Cabbarlı). Danışır Bakı. Odur küpəgirən qarı (Mir Cəlal).

b) İkinci dərəcəli üzvlər ya qismən, ya da hamısı xəbərdən sonraya keçir.

Axşamacan didib-dağıdırdı özünü (Ə.Əylisli). Aftil: Ancaq külək dolaşdırmışdı onu (C.Cabbarlı). Aftil: A kişi, hara sürüyürsən o uşağı! (C.Cabbarlı). Qalaya gəlmişdim bundan ötrü mən (F.Kərimzadə). Əhəmiyyət vermədim o vaxt qocanın dediklərinə (Ə.Muğanlı).

İndi öyrənəcəksiniz ki, cümlə üzvlərinin sırası, adətən, hansı hallarda pozulur.

a) **Bəzi standart ifadə formalarında:** Danışır Bakı. Danışır Azərbaycan radiosu. Burada məntiqi vurğunun da tə-

siri var. Vurğu birinci sözün - *danışır* sözünün üzərinə düşür və o irəli keçir.

b) **Bəzi rəsmi kargüzarlıq sənədlərində.** Məsələn, arayış formalarında: əvvəlcə mübtəda (arayış), sonra xəbər (verilir) işlənir, ikinci dərəcəli üzvlər xəbərdən sonra gəlir.

c) **Hiss-həyəcanla deyilən emosional cümlələrdə: Balarza.** İndi ki, belə oldu, heç vermirəm. Gəl, sabah apar avadanlığını (C.Cabbarlı). Barat: Almaz xanım, nə etmək lazımdır, sən de, mən eləyim; istəyirsən, gedim, Sən də ölmüş bacından öyrənirsən söz qaytarmağı (Mir Cəlal).

ç) Bəzən xüsusi ehtiyac olmadan bədii dildə cümlə üzvlərinin belə yerdəyişməsinə təsadüf edilir: Götürürəm portfelli, görürəm, yüngüldür... Rəis də hırıldayır böyrümdə (Ə.Əylisli). Fariz, müəllim tanıyır bizi (Ə.Məmmədخانlı).

d) Şeyrlərdə cümlə üzvlərinin sıralanmasının nisbi sərbəstliyi təbiidir.

Məntiqi vurğu

Şifahi nitqdə cümlədəki bəzi cümlə üzvlərinə diqqəti cəlb etmək məqsədi ilə onlar, nisbətən, yüksək intonasiya ilə deyilir və başqa cümlə üzvlərindən fərqləndirilir. Buna məntiqi vurğu deyilir.

Məntiqi vurğunun konkret qrammatik tərfi belədir: Cümlədə bir cümlə üzvünün başqalarına nisbətən yüksək tonla tələffüz edilməsinə məntiqi vurğu deyilir. Məsələr:

- Vağzala gedəndə Məlikənin çamadanını **siz** apardınızmı?
- Bağışlayın, vağzala gedəndə Məlikənin çamadanını **mən** aparmışdım. (Mir Cəlal)

Cümlənin məntiqi vurğulu üzvü çox vaxt xəbərin yanında işlənir. Məsələn:

Səməd Vurğun 1906-cı ildə Qazaxda anadan olmuşdur.
1906-cı ildə Qazaxda Səməd Vurğun anadan olmuşdur.
Səməd Vurğun Qazaxda 1906-cı ildə anadan olmuşdur.
Nitqin dəqiq ifadəsində və dəqiq anlaşılmasında məntiqi

vurğunun əhəmiyyəti var. Məsələn: Əli oxudu? cümləsində məqsəddən asılı olaraq, məntiqi vurğu mübtədanın da (Əli) üzərinə düşə bilər, xəbərin də (oxudu?) üzərinə düşə bilər. Əli oxudu? Əli oxudu? Bu cümlələrə belə suallar vermək olar: Kim oxudu? Əli nə etdi?

Sual cümləsində nə soruşularsa, onu ifadə edən sözün üzərinə məntiqi vurğu düşür. Cavab cümləsində də vurğu suala cavab olan sözün üzərinə düşür. Məsələn:

Dostum, sən hara gedirsən?
Dostum, mən məktəbə gedirəm?
Dərslər nə vaxt başlanır?
Dərslər saat 9-da başlanır?

Hər sadə cümlədə bir cümlə üzvü vurğulu ola bilər. Lakin həmcins üzvlü cümlədə ola bilməz ki, həmcins üzvlərdən biri vurğulu olsun, digərləri vurğulu olmasın. Vurğulu olsa, hamısı eyni qaydada vurğulu olmalıdır. Məsələn:

Fikirdəyik **sən də, mən də,**
O tifil də, o çəmən də!

(S.Vurğun)

Siz beşinci sinifdə fonetikanı keçərkən heca vurğusu haqqında da məlumat alırsınız. Öyrənilsiniz ki, sözdə hecalardan biri vurğulu olur. Vurğusu olan heca o biri hecalara nisbətən bir qədər güclü ifadə olunur.

Diqqət etsəniz görürsünüz ki, heca vurğusu ilə məntiqi vurğu arasında oxşarlıq var.

Belə ki, heca vurğusu sözdə hecanı fərqləndirirsə, məntiqi vurğu cümlədə sözü fərqləndirir. Heca vurğusu sözdə hecanın qüvvətlə ifadə olunmasıdır, məntiqi vurğu cümlədə sözün qüvvətlə ifadəsidir.

217. Aşağıdakı cümlələrdə məntiqi vurğunun necə dəyişdiyini müəyyənləşdirin.

Sən kitabı oxudun - Kitabı sən oxudun.

Bu il güclü qar yağdı - Bu il qar güclü yağdı.

Siz cümlə üzvlərini öyrəndiniz. Bəzən bir cümlədə iki, üç, daha çox mübtədə və ya bir neçə xəbər və s. işlənir. Bunlar həmcins üzvlər adlanır. **Məsələn:**

Var olsun *şeyrimiz, şairlərimiz,*
Hər *gülə, çiçəyə* təzə ad verir.

(S.Vurğun)

218. Cümlələri köçürün, həmcins üzvləri cümlələrdən çıxarıb yanaşı yazın.

Kəndimizin ətrafında yaşıl çöllər, sulu çəmənlər görünürdü. Quşlar, yaşıl, tərəvətli zəmilərin üstünü örtən mavi, seyrək hava dalğalarında qanad çalırdı. Çöllərdə hər ilki sarı sünbüllü zəmilər, dəndən çatlayan sünbüllər görünürdü (M.İbrahimov). Əmimgilin qapısında üç gün, üç gecə çalğı səsləri kəsilmədi. Uzun çadrələr da qız-gəlinlərin sürmə çəkilməmiş qara gözlərini, xınalı barmaqlarını gizləyə bilmirdi (M.İbrahimov). Bir yıxılana əl uzadıriq və bu əməldən ləzzət alırıq (M.İbrahimov). Ulduz mənim idi, onu məndən zorla, güclə aldılar (M.İbrahimov). Qoruqlar, milli parklar planetin heyvanlar aləmini, bitki örtüyünü qoruyur.

Həmcins üzvlərin bir sıra xüsusiyyətləri var. Bunlardan bəziləri ilə tanış olaq.

a) Həmcins üzvlər eyni cümlə üzvünə aid olur.

Məsələn, mübtədə ilə mübtədə həmcins olur; xəbər xəbərlə həmcins olur və s. Müxtəlif cümlə üzvləri bir-biri ilə həmcins ola bilməz. **Məsələn,** mübtədə ilə tamamlıq, zərfləklə xəbər, təyinlə tamamlıq və s. həmcins ola bilməz. Hətta vasitəsiz tamamlıqda vasitəli tamamlıq; zaman zərfliyi ilə yer zərfliyi... həmcins ola bilməz.

b) Həmcins üzvlər eyni suala cavab verir. **Məsələn:** Qılınclar, nizələr haqdan, hünərdən şövq alıb parlar (S.Vurğun).

c) Həmcins üzvlər eyni hüquqlu olur, aralarında tabesizlik əlaqəsi olur. **Məsələn:** Gördüyüm rəyamı, vüsalınmıdır? (R.Rza) - bu cümlədə *rəyamı* və *vüsalınmıdır* sözləri arasında tabesizlik əlaqəsi var, onlar eyni hüquqludur, yeni biri o birinə tabe deyil.

ç) Həmcins üzvlər bir-biri ilə bağlayıcılarla, ya da intonasiya ilə bağlanır. İntonasiya ilə bağlanan həmcins üzvlər arasına yazıda vergül işarəsi qoyulur. **Məsələn:**

1) **Bağlayıcı ilə bağlanan həmcins üzvlərə aid:** Şagirdlər kitablarını və dəftərlərini yığışdırıb getdilər.

2) **İntonasiya ilə bağlananlara aid:** Əlvan güllər, çiçəklər pəncərələri bəzəyirdi.

Cümlə üzvlərinin hamısı həmcins ola bilir.

Bu dağlar, dərələr dəyişdi yaman

(M.Araz)

Atıl cahana, ey ildırım, *alış, parla!* (C.Cabbarlı). Bunlar Azərbaycan xalqı üçün sənət *yaradacaq*, mübarizə *aparacaq*, səhnə *düzəldəcəklər* (C.Cabbarlı). Həyat eşqilə *odlardan*, *alovlardan* keçir insan (S.Vurğun). *Çiçəksiz, sözsüz, insansız, səadətsiz* bahar olmaz (S.Vurğun). Gecə *sakit* və *sirli* görünürdü (M.İbrahimov).

219. Müəllimlər, şagirdlər isimlərini cümlədə həmcins mübtədalar kimi işlədin.

220. Yazmaq, oxumaq fellərini cümlədə həmcins xəbər-lər kimi işlədin.

221. Gül, çiçək isimlərini cümlədə həmcins vasitəsiz tamamlıqlar kimi işlədin.

222. Kitab, dəftər isimlərini cümlədə həmcins vasitəli tamamlıqlar kimi işlədin.

223. Duru, sərin sifətlərini cümlədə həmcins təyinlər kimi işlədin.

224. Şəhər, kənd isimlərini cümlədə həmcins yer zərflikləri kimi işlədin.

225. Yaz, yay isimlərini cümlədə həmcins zaman zərflikləri kimi işlədin.

Həmcins üzvlərdə şəkilçilərin və köməkçi vasitələrin ixtisarı

Həmcins üzvlərin hamısında eyni qrammatik şəkilçilərin və ya eyni köməkçi vasitələrin (köməkçi sözlərin) təkrarına ehtiyac olmayanda həmin şəkilçilər və köməkçi vasitələr həmcins üzvlərdən birində, adətən, sonuncuda işlənir, əvvəlliklərdə ixtisar edilir. Ancaq asanlıqla bilmək olur ki, bu şəkilçilər və köməkçi vasitələr əvvəlki həmcins üzvlərə də aiddir. **Məsələn:**

a) Şəkilçilərin ixtisarına aid: Şagirdlər kitab və dəftərlərini büküb müəllimə qulaq asmağa başladılar.

Bu cümlədə ikinci həmcins üzvdə (dəftərlərini) üç şəkilçi işlənmişdir: cəm şəkilçisi (lər), mənsubiyyət şəkilçisi (i), təsirlik hal şəkilçisi (ni). Birinci həmcins üzv isə şəkilçisiz işlənmişdir (kitab). Ancaq başa düşürük ki, *dəftərləri* sözündəki şəkilçilər *kitab* sözünə də aiddir. Yəni cümlənin əsil qrammatik forması belədir:

Şagirdlər kitablarını və dəftərlərini büküb müəllimə qulaq asmağa başladılar.

b) Köməkçi vasitələrin ixtisarına aid: Əbülhəsən bu böyük axına həqiqi şüur və məsuliyyətlə qoşulmuşdur (M.Hüseyn).

Bu cümlədəki həmcins üzvlər bunlardır:

Şüur və məsuliyyətlə;

Görürsünüz ki, həmcins üzvlərin ikisinə də aid olan *ilə* (lə) qoşması birinci üzvdə işlənməmişdir.

Belə ixtisarlara təkrarı aradan qaldırmaq, nitqi qısa və aydın ifadə etmək üçündür. Təsəvvür edin ki, bir cümlədə bir neçə həmcins üzv işlənə bilər, eyni şəkilçini və ya həmin üzv-

lərə aid eyni köməkçi sözləri təkrar etsək, nitq ağırlaşar, xoşagəlim olmaz. **Məsələn:**

İnsanlar yaşamaq, yaratmaq, sevmək, sevlmək üçün həyata gəlmişlər. Bu cümlədəki *üçün* qoşması həmcins üzvlərin hamısına aiddir. Əgər biz hər həmcins üzvün yanında onu təkrar etsək, cümlə belə olar:

İnsanlar yaşamaq üçün, yaratmaq üçün, sevmək üçün, sevlmək üçün həyata gəlmişlər.

Burada səhv yoxdur, cümlə qrammatik cəhətdən doğrudur, lakin üslubca ağırdır.

Həmcins üzvlərdə ümumiləşdirici sözlər

Ümumiləşdirici sözlər həmcins üzvlər vasitəsi ilə ayrı-ayrılıqda ifadə olunan konkret faktları ümumiləşmiş formada ifadə etmək üçündür. **Məsələn:**

Ana təbiətin öz yavrularına verdiyi bu yaşıl çəmənlər, geniş məhsuldar çöllər, irmaqlar, sərin sular - **hamısı** kimin olmalıdır? (C.Cabbarlı).

Ümumiləşdirici sözlər, adətən, həmcins üzvlərdən sonra gəlir, ancaq onun həmcins üzvlərdən əvvəl gəlməsi halları da olur. **Məsələn:**

a) Ümumiləşdirici söz həmcins üzvlərdən sonra gəlmişdir: Əbdüləli bəy, Sevil, Balas, Gülüş, Balakəşi, Atakəşi - **bütün bu şəxslər** dil və ifadə cəhətindən bir-birindən çox fərqlidirlər (M.Arif).

b) Ümumiləşdirici söz həmcins üzvlərdən əvvəl gəlmişdir: Povestin qəhrəmanları, bir tərəfdən **şagirdlər** - Kamil, Zəki, Əsəd, Qiyas, o biri tərəfdən, **müəllimlər** - Kazım, Səlim, Usta Məlik və başqaları yaxşı fərdləşdirilmişdir (M.Arif).

226. *Onların hamısı* ifadəsini həmcins üzvlərə ümumiləşdirici söz kimi işlədin.

227. Səhər, axşam, gecə, gündüz sözlərini cümlədə həmcins üzvlər kimi işlədin və onlara aid ümumiləşdirici söz tapın.

Həmcins üzvlü cümlələr

Həmcins üzvləri olan cümlələrə həmcins üzvlü cümlələr deyilir. Siz həmcins üzvləri keçəndə öyrəndiniz ki, hər bir cümlə üzvü həmcins ola bilər. Bu o deməkdir ki, həmcins üzvlü cümlələrin də hər bir üzvü həmcins ola bilər. Bu cəhətdən həmcins üzvlü cümlələrin aşağıdakı növlərini qeyd etmək olur.

a) Mübtədası həmcins olan həmcins olanlar: *Badamlar, əriklər, alçalar* da bir-birinin dalınca yarpaq açdı (Ə.Əylisli).
b) Xəbəri həmcins olanlar: Hamımız bu fikirlə *razılaşdıq* və *qərarlaşdıq* ki, axşam saat yeddidə Mirzə Fətəlinin heykəlinin yanında görüşək (M.Hüseyn).
c) Tamamlığı həmcins olanlar: Puşkin *xalq azadlığına, xalqın xoşbəxtliyinə* və işıqlı *gələcəyinə* sarsılmaz bir inamla inanırdı (M.Hüseyn).
ç) Təyini həmcins olanlar: Bu *qaragözlü, bu cazibəli, çevik tərپənişli* qızcığaz... geydiyi *al-yaşıl, göy* və sarı paltarında təbiətin gəlinləri sanılan kəpənəklər qədər bəzəkli idi (C.Cabbarlı).
d) Zərfliyi həmcins olanlar: *Vaxt keçdikcə, yaş artdıqca* Kəblə Salman kişinin yuxularının da sayı artırdı (Ə.Əylisli).

228. Həmcins üzvlü cümlələrə aid misallar yazın.

Grammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər

Cümlə üzvləri bir-biri ilə həm mənə əlaqəsində, həm də grammatik əlaqədə olur. Ancaq cümlədəki sözlərin bir hissəsi cümlə üzvləri ilə mənə əlaqəsində olsa da, grammatik əlaqədə olmur. Grammatik əlaqə deyəndə sintaktik əlaqələr nəzərdə tutulur. Bu o deməkdir ki, grammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlərlə cümlə üzvləri arasında nə tabesizlik əlaqəsi, nə də tabelilik əlaqəsi (uzlaşma, idarə, yanaşma əlaqələri) olur.

Grammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlərin iki növü var.

1. Xitab.

2. Ara sözlər.

Xitaba aid: *Şair*, nə tez qocaldın sən? (S.Vurğun). *Ovçu*, insaf eylə, keçmə bu düzdən, O çöllər qızını ayırma bizdən (S.Vurğun). Yox olsun başından duman, *Təbrizim* (S.Rüstəm). Bir zaman havada qanad saxlayın, Sözüm vardır mənim sizə, durnalar! (M.V.Vidadi).

Ara sözlərə aid: Neçə yazdır düşmür yolum, *Yəqin*, dağlar küsüb məndən (M.Araz). *Yaxşı* ki, yaxşılıq yaşayır hələ.

Xitab və ara sözlərlə cümlə üzvləri arasında həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər var.

Oxşar cəhətləri:

a) Cümlə üzvləri sözlərlə və söz birləşmələri ilə ifadə olunduğu kimi, xitab və ara sözlər də ayrı-ayrı sözlərlə və söz birləşmələri ilə ifadə olunur.

b) Nitq hissələri arasında hər cümlə üzvünün əsas ifadə vasitələri var. **Məsələn**, mübtəda və tamamlıq, əsasən, isimlərlə və isimləri əvəz edən əvəzliliklərlə; təyin əsasən sifət, feli sifət və saylarla; zərflik əsasən zərflərlə, isimlə, fellə bağlama ilə; xəbər əsasən fellə ifadə olunur. Xitab və ara sözlər də belədir; xitab əsasən isimlə, ara sözlər isə əsasən modal sözlərlə ifadə olunur.

Fərqli cəhətləri:

a) Cümlə üzvləri cümlənin əmələ gəlməsində bilavasitə iştirak edir. Mübtəda ilə xəbər cümlənin əsasında durur; ikinci dərəcəli üzvlər cümlənin məzmununu genişləndirir. Xitab və ara sözlər isə cümlənin əmələ gəlməsində bilavasitə iştirak etmir.

b) Cümlə üzvləri arasında həm məna, həm də sintaktik əlaqələr olur. Xitab və ara sözlərlə cümlə üzvləri arasında məna əlaqələri olsa da, sintaktik əlaqələr olmur.

Xitab

Cümlədə müraciət olunanı bildiren sözlərə xitab deyilir.

Məsələn: *Qızım*, hər gecənin bir gündüzü var (S.Vurğun). *Oğul!* Lap oyatdı bu mahnı məni (S.Vurğun).

Xitab, adətən, insana aid sözlərlə ifadə olunur, çünki

bir qayda olaraq, insana müraciət edilir, insanla danışılır.

1) Kimisə çağırmaq, 2) dinləyicilərin diqqətini cəlb etmək, 3) Nitqi qüvvətləndirmək üçün kiməsə, **nəyəsə müraciət edilir.**

Məsələ:

a) *Qapıçı, qapıçı, çağır gedəni!* (S.Vurğun)

b) *Cənablar və xanımlar, Azərbaycanın istiqlaliyyət gününü münasibətilə sizi təbrik edirəm.*

c) *Ey Vidadi, gərdişi-dövrani-kəcrəftarə bax!* (M.P.Vaqif).

Başqa canlılara da, hətta cansız əşyalara da aid xitablar olur. Belə xitablar, bir qayda olaraq, bədii dildə, xüsusən şeirdə işlənir.

a) Başqa canlılara aid: *Dolaşma sıldırım sal qayalarda, Daşlar ayağını əzər, maralım!* (M.Müşfiq). Zərli qanadını açaraq yenə, *De, hara uçursan, hara, kəpənək?* (B.Azəroğlu).

b) Cansız əşyalara aid: *Salam, a gədiklər, salam, a dağlar!* Yenə boynunuzu qucmaq istərəm. (M.Araz). *Qoyun mələşməsi, çoban tütəyi Çəkir uzaqlara xəyalı, yaylaq!* (Ə.Abbasov). *Oxu, tar, oxu, tar, Səsindən ən lətif şeirlər dinləyim* (M.Müşfiq).

Xitab ismin adlıq halında olur və bu cəhətdən mübtədəyə oxşayır. Lakin xitab xüsusi intonasiya ilə deyilir və fasilə ilə cümlənin başqa hissələrindən ayrılır. Aşağıdakı misallara diqqət yetirək:

1. Yanında balası, yağış gölündən,
Əyilib su içir bir ana ceyran. (S.Vurğun)

2. Bir mən deyiləm ki, hüsnünə heyran,
Şöhrətin yayılıb hər yana, ceyran. (S.Vurğun)

Səməd Vurğunun "Ceyran" şeirindən götürülmüş birinci misalda ceyran sözü mübtədə, ikinci misalda isə xitabdır.

229. S.Vurğunun "Ceyran" şeirində *ceyran* sözü bir neçə yerdə mübtədə, bir neçə yerdə isə xitab kimi işlənmişdir. Şeiri oxuyun və həmin sözün harada mübtədə, harada xitab olduğunu göstərin.

Xitab cümlənin hər yerində, yəni əvvəlində, ortasında və axırında işləyə bilər. Cümlənin əvvəlində işlənən xitabdan sonra intonasiyadan asılı olaraq, vergül, ya nida işarəsi,

cümlənin ortasında işlənən xitabın hər iki tərəfindən vergül, cümlənin sonunda işlənən xitabdan əvvəl vergül, xitabdan sonra isə cümlənin tələbinə uyğun hər hansı bir işarə qoyulur. **Məsələn:** *Ey Vətən!* Torpağın əzizdir mənə, Mən orda tapmışam səadətimi (S.Rüstəm). Qızarmış, *sevgilim*, al yanaqların (S.Vurğun). Qazancını itir, malını itir, Ancaq duz-çörəyi itirmə, *oğlum* (S.Rüstəm).

Xitablar quruluşca iki cür olur:

- 1) sadə xitablar,
- 2) mürəkkəb xitablar.

Sadə xitablar ayrı-ayrı sözlərlə, mürəkkəb xitablar söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Məsələn:

a) **Sadə xitablar:** Aşiq, qış qurtardı, il təzələndi, Təbrizin baharı yadıma düşdü (B.Azəroğlu).

b) **Mürəkkəb xitablar:** *Aşiq Şəmşir*, Dəli dağdan keçəndə, Kəklikli daşlardan xəbər al mən! (S.Vurğun).

Mürəkkəb xitablar bəzən əlavə sözlər vasitəsi ilə daha da genişləndirilmiş formada olur. Onlara genişləndirilmiş xitablar da deyilir.

Gurlayın, ilhamım, sənətim gurlasın!
 Fırtınam, qasırğam, qüdrətim gurlasın!
 Şimşəyim parlasın, zülmətim gurlasın!
Ey mənə sərəzad bəsləyən küləklər,
Bir dağın başından səsləyən küləklər. (M.Müşfiq)

Xitablar ey, ay, a, hey kimi köməkçi vasitələrlə də işlənir. Belə vasitələr hər hansı bir sözün xitab olmasına kömək edir. **Məsələn:**

Gəl, *ey qoca Təbriz,*
Ey ana torpaq,
 Səninlə yaxından biz qucaqlaşaq. (S.Tahir)

Bahar gəldi, göy sinənə
 Lalə, nərgiz yay, *a dağlar!* (M.Araz)

Qəlbimdə bir nəğmə dil açdı yenə,
Ay ellər, bir sevda nəğməsidir o. (M.Araz)

230. Köçürün. Eyni sözlərlə ifadə olunmuş mübtədalarla xitabları fərqləndirin.

- a) Gör necə qovuşur yollara yollar,
Siz necə gözəlsiz, yollar, a yollar.
Burdan Vaqif ötmüş, Vidadi keçmiş,
Gərək ki, onları tanıya yollar,
Onların izləri hanı, a yollar? (N.Xəzri)

231. Adətən, məktublar, nitqlər, məruzələr xitabla başlanır. Müəllimin köməyi ilə belələrinə nümunə göstərin.

232. *Dostlar, müəllim, cavanlar* sözlərini cümlədə həm mübtədə, həm də xitab kimi işlədin.

233. Oxuduğunuz şeirlərdən heyvan və quşlara müraciətlə işlənmiş adlar ilə ifadə olunan xitablara beş misal seçib yazın.

Bədii xitablar. Bu xitablar bədii dildə emosionallığı artırmaq, nitqi təsirli etmək məqsədi ilə işlədilir. Əksər hallarda hiss-həyəcanla, yüksək tonla ifadə edilir.

Sevər: *Ox, qardaşım!* Mən sənin bacınam! Sevərəm!

Oqtay: *Sevər! Ox, zavallı bacım!* Sənsən? Səadətini Tanrım qədər sevdiyim bu xalq bircə səni də yaşatmadı!

Bədii xitablar bədii əsərlərin dilində, daha çox isə şeirdə işlənir. Belə xitablar əsasən başqa canlılara və cansız əşyalara müraciətlərdə işlənir.

Bir saat havada qanad saxlayın,

Nizam ilə gedən qoşa durnalar?

Qatarlaşıb, nə diyardan gəlirsiz

Qaqqıldaşa-qaqqıldaşa, durnalar? (Q.B.Zakir)

Oxu, tar, oxu, tar!

Səsindən ən lətif şeirlər dinləyim.

Oxu, tar, bir qadar!..

Oxu, tar!

Səni kim unutar?

Ey geniş kütlənin acısı, şərbəti -

Alovlu sənəti! (M.Müşfiq)

234. Səməd Vurğunun “Fərhad və Şirin” pyesində Şapur Fərhada xəbər gətirir ki, Şirin ölübdür. Bu yalan xəbərə inanan

Fərhad haray çəkir. Fərhadın həyəcanla dediyi misraları ifadəli oxuyun və bədii xitablara diqqət edin.

Dayan, ey külək!
 Ağlama, ey tufan, çaxma, ey şimşək!
 Alışdı mum kimi, söndü varlığım.
 Söndü hər əməlim, bəxtiyarlığım.
 Ey günəş, üzündən o pərdəni at!
 Matəmə dönməsin gördüyün busat!
 Of, beynim, ürəyim! Çəkil, ey bulud.
 Ah, nələr danışır bu sonsuz sükut!
 Əlvida, əlvida, böyük təbiət!
 Əlvida, qəlbimdə ölən məhəbbət!

235. Əzbərdən elə şeirlər bilirsinizmi, onlarda xitablardan istifadə edilmiş olsun. Bildiyiniz belə şeirlərdən bəzilərini əzbərdən deyin.

236. Şeirlərdə müəlliflərin özlərinə müraciətlə işlətdikləri xitabları bədii xitablar hesab etmək olarmı? Olarsa, nə üçün? İzah edin. Olmazsa, nə üçün? İzah edin.

Xitabların münasibət bildirməsi. Bu cəhətdən xitabları üç qrupa ayırmaq olar.

a) Ancaq müraciət bildirən xitablar. Belə xitablarda müraciət edən adam müraciət olunanın adını çəkir, lakin ona öz münasibətini bildirmir. Məsələn: **Məhərrəm**, sən də gəl bizimlə gedək (C.Cabbarlı).

b) Müraciətlə birlikdə münasibət də bildirən xitablar. Bunları da şərti olaraq iki qrupa ayırmaq olar.

1) Müsbət münasibət bildirənlər.

2) Mənfi münasibət bildirənlər.

Müsbət münasibət bildirənlərə aid misallar: *Qardaşlar*, özünüz bilirsiniz ki, mənim atam xan idi və kəndlər də onundur (C.Cabbarlı). *Əzizim*, mənə heç bir şey çatmadı (C.Cabbarlı).

Mənfi münasibət bildirənlərə aid misallar: Ah, zalım, axır məni, məni təzədən ağlamağa məcbur etdin (C.Cabbarlı).

237. Xitablara aid misallarda münasibət hansı vasitələrlə ifadə olunmuşdur? Cavabları işarələrlə yazın. Cümlələrin sıra nömrəsi və cavabların kodu (məsələn, belə 2-a).

- a) Xitabın ifadə olunduğu sözün özü ilə.
- b) Xitabın təyini ilə.
- c) Həm xitabın özü, həm də onun təyini ilə.

Misallar:

1. Güzəlim! Siz razı olmasanız, gücləmi sizi verəcəklər?
2. Əzizim! Belə iş olmaz.
3. Səriyyə, sevgilim, belə iş olmaz!
4. Səsini kəs, məlun!
5. Adə, haramzada, dayan!
6. Səriyyə, gözəl bacım, məgər səni öldürüblər?
7. Alçaq! Zalım! Vəhşi! Öldür məni, daha mən ölümdən

qorxmuram.

8. Gəl, qızım! Gəl otur.
9. Ah! Cəhalət! Cəhalət! Səndən daha nələr gözləmək olmaz!
10. Get, xain!

(Misallar C.Cabbarlının pyeslərindəndir)

Xitabın ifadə vasitələri. Xitablar, əsasən, isimlə, isimləşən sözlərlə və isim kimi ad bildirən söz birləşmələri ilə ifadə olunur. **Məsələn:**

1. **İsimlə:** Ay Möhsün, bu dünyada, görüm, bəd-nəzərin gözüne pıçaq batsın! (S.Rəhimov).

2. **Söz birləşməsi ilə:** Güzəlim torpaq, sənə çox borcluyam mən, çox! (M.Müşfiq).

238. İsimlə və söz birləşməsi ilə ifadə olunmuş xitabların hər birinə aid beş cümlə yazın.

Qeyd. Başqa nitq hissələrinə aid sözlərlə ifadə olunmuş xitaba təsadüf etsəniz, görəcəksiniz onlar həmin halda isimləşiblər.

Ara sözlər

Ara sözlər danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibətini bildirir. **Məsələn:** *Bəlkə*, bu yerlərə bir də gəlmədim (M.Araz). *Şübhəsiz*, müharibə Azərbaycan xalqının qələbəsi ilə qurtaracaqdır. *Hayıf* ki, namərd qonşunun fitnəsini vaxtında bilməmişik. *Əlbəttə*, “Molla Nəsrəddin” tək bir adamın gücü ilə çıxmamışdır.

239. Cümlələrdə ara sözlərin roluna diqqət edin və onların hansı məqsədlə işləndiklərini izah etməyə çalışın.

Əlbət ki, başa düşdüm. Bəlkə, yazığın bir özgə işi var. Həqiqətən, bu məsələ çox böyük məsələdir. Yəqin, mənimlə Saranın barəsində danışacaq (C.Cabbarlı). Düzü, ondan çox razıyam hələ mən (C.Novruz). Vallah, billah, pislik edə bilmirəm (C.Novruz). Yer kürəsi, elə bil ki, sizi təzə kəşf elədi (C.Novruz). Sanki, məni hazırlayıb çağırdılar (C.Novruz). “And” məcmuəsindəki əsərlərin yalnız birində (“Bir adanın sərgüzəşti”ndə) müəllif, doğrudan da, müsbət adam göstərmişdir. Lakin, təəssüf ki, bu hekayə bədii əsər olaraq nata-mam və quru yazıldığı üçün emosional təsir gücündən məhrumdur (M.Hüseyn).

Ara sözlər ya ayrı-ayrı sözlər, ya söz birləşmələri, ya da cümlə şəklində olur. Formasından asılı olmayaraq hamısı ara sözlər adlanır. Məsələn:

a) Söz formasında olan ara sözlər: *Təəssüf* ki, Səməd çox tez - 50 yaşında, yaradıcılığının kamil və qaynar dövründə dünyadan getdi (M.İbrahimov).

b) Söz birləşməsi formasında olan ara sözlər: Bilirsən, Vidadi, *sözün doğrusu*, Olmaq istəmirəm vicdan oğrusu (S.Vurğun).

c) Cümlə formasında olan ara sözlər: İndi, *necə deyər-lər*, hər fırlıdaq kəndlinin başındadır (M.Cəlal).

240. Ara sözləri göstərin. Hər bir ara sözün cümlənin məzmununu ilə əlaqədar ifadə etdiyi münasibəti aydınlaşdırın.

1. Peyğəmbərə itaət edən şəxs, şübhəsiz ki, Allaha itaət etmiş olur. (“Qurani-Kərim”dən). 2. Ey ağıl sahibləri, Allahdan qorxun ki, bəlkə, nicat tapasınız. (“Qurani-Kərim”dən). 3. Ey insanlar! Yer üzündəki şeylərin təmiz və halal olanlarını yeyin. Şeytanın izi ilə getməyin! Həqiqətən, Şeytan sizinlə açıq-açıqına düşməndir. (“Qurani-Kərim”dən). 4. Əlbəttə, Allah hər şeyə qadirdir. (“Qurani-Kərim”dən). 5. Təəssüf ki, bu rayonlara heç kəs getmək istəmir. 5. Bunlar, əlbəttə, müvəqqəti çətinliklərdir. 6. Daha doğrusu, məlumatı qanunla kime verməli olduğumuzu bilmirik.

Ara sözlərin ifadə vasitələri. Ara sözlər, əvvəldə tanış olduğunuz formalarına uyğun olaraq, ayrı-ayrı sözlərlə (nitq hissələri ilə), söz birləşmələri ilə, bəzən də cümlələrlə ifadə olunur.

I. Ara sözlərin əksəriyyəti ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid olan sözlərlə ifadə olunur. Məsələn:

a) Modal sözlərlə ifadəsinə aid: *Sanki*, düşmüş yerə göydən yeni ulduz oynar (S.Rüstəm). *Əlbəttə*, günah özümdədir (M.Cəlal). Ana düşündü: *Bəlkə*, qəlbinə dəydim onun (S.Rüstəm).

b) İsimlə ifadəsinə aid: Nəhayət, hər şey aydınlaşdı. Heç kimə gizli deyildi ki, məsələn, “Şərqin səhəri” əsərini yazmış Ənvər Məmmədخانının bədii yaradıcılığı üçün siyasi kəskinlik səciyyəvi deyil (M.Hüseyn).

c) Sifətlə ifadəsinə aid: *Yaxşı* ki, bu dəftərxana adamların yadına düşmür (Mir Cəlal). *Şübhəsiz* ki, Əbülhəsən bu qüsurdan uzaqdır (M.Hüseyn).

ç) Sayla ifadəsinə aid: Qurultay yüksək səviyyədə keçdi. Bunun bir neçə səbəbi var.

Birinci. Onun hazırlanması çoxdan başlanmışdı.

İkinci. Nümayəndələr diqqətlə seçilmişdi.

d) Əvəzliliklə ifadəsinə aid: *Məncə*, “Saçlı” əsərinin üçüncü hissəsində müəllifin təsvir etdiyi quruculuq səhnələri bizim ədəbiyyatımızda yeni səhifədir (M.Hüseyn).

e) Felle ifadəsinə aid: *Görünür*, əsərdəki drammatizmi həyat həqiqətinin və tarixin hesabına kəskinləşdirmək o qədər də asan deyilmiş (M.Hüseyn). *Demək*, ədəbiyyatımızın ümumi inkişaf ənənələrini unutmaq və onu öz zəmanəmizdən qoparıb təhlil etmək olmaz (M.Hüseyn).

II. Söz birləşmələri ilə ifadəsinə aid . Məsələn: *Şairin fikrincə*, ancaq xalq yaradıcılığının ruh oxşayan məziyyətləri ədəbiyyatdan süni ədaları, şərti bəzəyi qovub, özünün həyatverici nəfəsi ilə onu tərəvətləndirə bilər.

241. Ara sözləri müəyyənləşdirin və nə ilə ifadə olunduğunu qeyd edin.

Deməli, mən də soldat kimi onun yanı ilə gəlim (C.Cabbarlı). Doğru deyil! Əlbəttə ki, ana öz övladının fikrini hamıdan artıq çəkir (C.Cabbarlı). Bəli, Rəfili sayca çox əsər yazmışdır. Doğrudan

da, onun Nizami yubileyi münasibətilə çap olunmuş məqalələri az deyildir (M.Hüseyn). Məlum olduğu üzrə, keçən illər bu “şairlərdən” birinin əsəri kəskin tənqiddə məruz qalmışdı (M.Hüseyn). Beləliklə, mən öz vədimi yerinə yetirməyə başlayıram. Əlbəttə, oxucu məndən son iki ildə yaranmış əsərlərin icmalını gözləməməlidir (M.Hüseyn). Əvvəla, evimizdə kişi tayfası yoxdur, ikinci də, ehsandan alınacaq savabı şəxsən özüm mənimsəmək istəyirəm (M.S.Ordubadi). Bəlkə, burada sizdən də yuxarı vəzifə daşıyanlar vardır (M.S.Ordubadi). Məncə, bu məsələnin həllini taleyin öz ixtiyarına buraxmaq daha əlverişlidir (M.S.Ordubadi).

Ara sözlər, əsasən, cümlənin əvvəlində işlənir; bəzən cümlənin ortasında da işlənir; təsadüfi hallarda cümlənin axırında işlənən ara sözlərə rast gəlmək olur:

Nəhayət, son vaxtlar müşahidə olunan meyllərin biri də ədəbi dilimizdə məhəlli sözlərə həddindən artıq yer verilməsidir. Əlbəttə, buradan nəticə çıxarmaq olmaz ki, milli dildən, canlı xalq dilindən istifadə etmək lazım deyil. (İ.Şıxlı).

Kür qırağının əcəb seyrəngahı var, Yaşıl baş sonası, *hayıf* ki, yoxdur (M.P.Vaqif). Göstərdiyin hünər, yaratdığın iş haqdan qüvvət alır, *əlbəttə* (Ə.Cəmil).

Ara sözlər cümlədəki başqa sözlərdən fasilə ilə ayrılır. Bu fasilə yazıda vergüllə işarə edilir. Bu da aşağıdakı kimi olur:

a) Cümlənin əvvəlində işlənən ara sözlərdən sonra vergül qoyulur. Məsələn: *Məncə*, yuxu cəngavərin ən böyük düşmənidir (M.Hüseyn).

b) Cümlənin ortasında işlənən ara sözlərin hər iki tərəfində vergül qoyulur. Məsələn: Sən, *doğrudan da*, böyük insan adını daşımaq istəyirsənsə, adi nəzakət qanunlarını ayaqlamağa haqlı deyilsən (M.Hüseyn).

c) Cümlənin axırında işlənən ara sözlərdən əvvəl vergül, sonra isə cümlənin tələbinə uyğun işarə qoyulur.

Məsələn: Yerli igidlərin səsidir, *bəlkə?*

242. Mətni köçürün, ara sözləri tapın və cümlələrin hansı hissələrində işləndiyini göstərin.

1. Müəllim, ilk növbədə, mənəvi təmizlik timsalı olmalıdır (B.Vahabzadə). 2. Deməli, gələcəyimizin varisləri bu gün parta arxasında əyləşən balalarımızdır (B.Vahabzadə). 3. Görünür, ye-

ni nəsil bu çətinliyə qatlaşmaq istəmir (B.Vahabzadə). 4. Beləliklə də, Vətənin taleyi təkcə məndən asılı deyil, vətəndaşların hamısından asılıdır (B.Vahabzadə). 5. Muzey kəlbəcərlilərin, dağ adamlarının, ümumən, xalqımızın etnoqrafiyası haqqında son dərəcə zəngin məlumat verir (B.Vahabzadə). 6. O, incikliyini bildirməzdi, bəlkə də. Lakin yazının məhz bizdə getdiyindən gileyləndi. 7. Deyəsən, ağlamışsan? (C.Cabbarlı). 8. Mən də neçə gündür gözləyirəm, bu gələcək, deyirəm, bəlkə, naxoşladı (C.Cabbarlı). 9. Ancaq, doğrusu, mən tərbiyə etdiyim bir adamı belə görə bilmərəm (C.Cabbarlı). 10. Amma nazir cavab tədbirinə bir az da gec başlasaydı, Allah bilir, nəticəsi necə olacaqdı. 11. Qızası, elə şey yoxdur. 12. İslam tarixçilərinin, demək olar ki, hamısı Zər-düşün Təbriz yaxınlığında doğulduğunu qəbul edirlər.

Yuxarıda işlənmiş ara sözlərin formasını müəyyənləşdirin.

Həmin ara sözlərin mənasını, mətndə nə məqsədlə işləndiyini izah etməyə çalışın.

243. Ara sözlərin cümlənin müxtəlif yerlərində (əvvəldə, ortasında və axırında) işlənməsinə aid 10 misal tərtib edin, durğu işarəsinin işlədilməsində diqqətli olun.

Ara sözlərin məna növləri

Ara sözlərin bir sıra məna növləri var. Onlardan daha çox işlənənləri aşağıdakılardır (cədvələ diqqət yetirin):

Məna növləri	Ara sözlər	Misallar
Fikrin mənbəyini, kimə aid olduğunu bildirenlər	məncə, bizcə, mənə görə, sənə görə... deyilənmə görə, guya və s.	Məncə, Cavid dramaturgiyasının gözəl, qiymətli bir xüsusiyyəti də onun qəhrəmanlarının romantik mənəvi aləminin, düşüncə və ehtirasının onları əhatə edən xarici aləmlə, ictimai mühit və zəminlə bağlıdır, o mənbələrdən şirələnmişdir (M.İbrahimov). Mühəribədə yerin dar olmasa, məsələn, arxada bircə addım yer qalsa, amandır, bir addım da geri çəkilmə ("Qabusname"). Balıqçı iki quş verib, iki kəlmə söz öyrəndi, lakin sonra həmin söz ona min dinar qızıl qazanc gətirdi, deməli, elmin faydası öyrəndəndən çox öyrənənindir ("Kəlilə və Dimnə").

Nitqin hissələri arasında münasibəti (əlaqəni) göstərənlər	nəhayət, beləliklə, deməli, demək, xülasə, qıssası, əvvələn, əvvəla, əksinə, birincisi, ikincisi və s.	“Gələcək gün”, əvvəla, böyük ictimai dəyəri olan siyasi roman idi, ikincisi, bu əsər kəskin konfliktlər, böyük ehtiraslı insanlar, möhkəm iradəli nəhəng xarakterlər romanı idi (İ.Şıxlı). Beləliklə, dünyanın bünövrəsi hörmətlə qoyuldu (“Qabusnamə”). Demək, sabah gün doğmamış, biz yolda olmalıyıq (M.Hüseyn).
Təəssüf bildirənlər	heyf (ki), çox heyf, təəssüf (ki) və s.	Ucu tər çığalı siyah tellərin Hərdəm tamaşası, hayıf ki, yoxdur (M.P.Vaqif). Dünənki məclisdə, təəssüf ki, olmamısan.

244. Yəqin, təəssüf, görünür, sözün doğrusu, deməli, şübhəsiz, sənə görə sözlərinin hansı cümlələrdə ara söz olduğunu göstərin.

Güman gələn yerləri ələk-vələk etdilər (Mir Cəlal). Sazəndələr toyun pozulduğunu yəqin etdilər (Mir Cəlal). Təəssüf ki, Dəlidağ qayaları Qobustan qayalarından da az öyrənilib. Görünür, bu yazıların geniş kataloqu, albomu nəşr olunmasa, bəzi el havalarımız, məişət əşyalarımız kimi onların da “şəriki” çıxacaq (S.Rüstəmخانlı). Ayağımı üzəngiyə qoymağım atın götürülməyi bir olur. Yəqin ki, yad adamı naşı sayır (S.Rüstəmخانlı). Bilirsən, Vidadi, sözün doğrusu, Olmaq istəmirəm vicdan oğrusu (S.Vurğun). Acı olsa da, sözün doğrusu yaxşıdır. Deməli, nə qədər bacarırsansa, yaxşılığı heç kəsdən əsirgəmə, yaxşılıq axırda bir gün bəhrəsini verəcək (“Qabusnamə”). Deməli, sözlər çoxdur, ancaq hər sözü deməli deyilsən.

245. Təəssüf, demək, görünür, şübhəsiz, birinci, ikinci, sənə görə sözlərini cümlədə həm ara sözlər, həm də cümlə üzvü kimi (və yaxud mürəkkəb üzvün bir hissəsi kimi) işlədin.

246. Mətni köçürün. Ara sözlərin altından xətt çəkin.

- Səncə, bu gövdəli, qollu-qanadlı palıd nəyə görə yerə yıxılıbdır?

- Yəqin ki, bu gecə güclənən küləyə görə.

- Axı, niyə külək illər uzununu əzəmətdə olan palıdı tərpe-

dib yıxmadı? Ancaq bu gecə yıxa bildi.

- Yəqin ki, palıdın kökü-köməçi çürüyübdür.

- Kökü-köməçi göz qabağında deyilmi? Baxsan, görərsən ki, heç bir çürüklüyü yoxdur. Görünür, sirri dərinədir.

- Necə dərinədir?

- Gövdənin içindədir.

- Bax, yıxılışı belə böyük bir ərazini tutan palıd öz içində kiçik böcəyin necə olduğunu saya-hesaba almayıbdır.

- Demək, palıd öz içində düşmən yatdığını bilməyibdir.

- Bilsə də, fikirləşib ki, bu balaca böcəkciik nəçidir. Qoy cəhənnəm olsun, sıxıla-sıxıla, canı çıxax-çıxax mənim mərhəmətim sayəsində yaşasın.

- Görünür, daha bu balaca böcəyin bir gün dəhşətli qurda, iti dişli canavara çevriləcəyini anlamayıbdır.

(S.Rəhimovdan)

Ara söz rolunda olan sözlərin hamısını bəzən modal söz hesab edirlər. Cümlə üzvü müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunduğu kimi, ara sözlər də müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə oluna bilər. **Məsələn**, mübtədə, əsasən, isimlə ifadə olunur, lakin başqa nitq hissələrinə aid sözlər də mübtədə rolunda çıxış edir. Bu o demək deyil ki, o sözlər isim olur. Ara sözlər də, əsasən, modal sözlərlə ifadə olunur, ancaq başqa nitq hissələrinə aid sözlər də ara sözlər kimi çıxış edəndə modal sözə çevrilmir. **Məsələn**: Ah, duyan, düşünən nə bəxtiyardır! - cümləsində mübtədə (duyan, düşünən) feli sifətlə ifadə olunmuşdur, ancaq o sözlər nitq hissəsi kimi feli sifətliyini itirməmişdi. *Demək* - məsdər formasında feldir. Bu fel cümlədə mübtədə da, zərflik də ola bilər, eləcə də ara söz rolunda ola bilər, yenə fel (məsdər) olaraq qalacaqdır.

247. Ara söz rolunda işlənmiş felləri cümlə üzvləri kimi işlədin.

Yox, xala! Heç qorxma, indi bahardır,
Qarabağ, doğrudan, bir laləzardır. (S.Vurğun)

Şairdir, görünür, düz ilqarı var,
Nə gözəl, nə şirin kəlamları var. (S.Vurğun)

248. Şeirdə ara söz rolunda olan *sözün doğrusu* birləşməsini cümlələrdə mübtəda və tamamlıq kimi işlədin.

Bilirsən, Vidadi, *sözün doğrusu*,
Olmaq istəmirəm vicdan oğrusu. (S.Vurğun)

Qeyd: 1. Ara söz mövqeyində işlənən sözlər və birləşmələr kimi, bu mövqedə işlənən cümlələr də, cümlə kimi, bir qədər müstəqilliyini itirir və bitmiş fikir ifadə etmək xüsusiyyətlərindən bir qədər uzaqlaşır: Bizə elə gəlir ki....; Necə deyərlər...; Əgər belə demək olarsa... -.

Əlavə cümlələr və əlavə sözlər

Əlavə cümlələr nitqdə fikri dəqiqləşdirmək, şəxs, əşya, hadisə haqqında əlavə məlumat vermək məqsədi ilə işlədilir.

Belə cümlələr aid olduqları söz və ifadələrdən sonra, ayrıca söz qrupu kimi əlavə edilir və xüsusi intonasiya ilə fərqləndirilir. Yazıda onlar, adətən, mötərizəyə alınır, bəzən hər iki tərəfdən tire qoyulur. Məsələn:

1. O vaxt 23-24 yaşları olardı (məndən bir yaş böyük idi). Özü danışdı ki, şeir yazmağa lap kiçik yaşlarından başlamışdı (S.Rəhman). 2. Şagirdlər dərstdən sonra idman zalına yığışır - buna adət etmişdilər - müxtəlif idman növləri ilə məşq edərtilər.

Eyni mövqedə sözlərdən də istifadə edilir. **Məsələn:** 1934-cü il dekabrın 31-də saat ona iyirmi dəqiqə qalmış, universitetin pillələrindən qalxdıqda, qabağıma yazıçı Qafur Əfəndiyev (*Kantemir*) çıxdı. (S.Rəhman).

Belə əlavə sözlər cümlə üzvlərinin əlavəsinə oxşayır.

249. Aşağıdakı misallarda əlavə cümlələri göstərin və onların nə məqsədlə işləndiyini izah edin.

1. - Yox, bizimkilər deyil. Ağam (Səhhət atasını nəzərdə tuturdu) qapını belə döymür (Ə.Cəfərzadə). 2. Səhhət gözəl bildiyi rus və fransız dillərində abunə alıb oxuduğu (farscanı Sabir özü oxuyub bəhrələndirdi) qəzet və məcmuələrdən öyrəndiyi dünya xəbərlərini dostu Sabirə danışdı (Ə.Cəfərzadə). 3. Belə sözlərə anam öyrənmiş olduğu üçün əhəmiyyət verməsə də, mən əhvalatı atama yazdım (o vaxt atamla yazışdığım məktublarda hərfləri bir-birinin yanına düzərdik), ca-

vabında isə atam belə şeylərdən narahat olmamağımızı məsləhət edərdi (Ə.Cəfərzadə).

250. 3-cü və 4-cü cümlələrdəki əlavə cümlələri sintaktik təhlil edin.

251. Aşağıdakı misallarda əlavə cümlələrin və əlavə sözlərin işlənmə yerini, onların cümlədə ayrıca sözəmi, yoxsa bütün cümlənin məzmununamı aid olduğunu müəyyənləşdirin.

1. Anam yuxudan oyanmasın deyə (atam həmişəki kimi səfərdə idi) ehmalca ayağa qalxdım (Elçin). 2. Müharibə başlandıktan sonra birinci dəfə idi ki, məhəlləmizdə bəd xəbər yox, Ziba xala üçün şad xəbər gətirdi (yəni oğlu Qavril gəlib çıxmışdı) (Elçin). 3. O zirzəmi mənim çox sevdiyim bir yer idi və istədiyim vaxt ora girib-çıxırdım, istədiyim aləti götürüb oynadırdım (əlbəttə, buna görə də məhəlləmizin bütün uşaqları mənə həsəd aparırdılar), çünki mən də sürücü olmaq istəyirdim (Elçin). 4. Mən Xanım xalanı bir dəfə də olsun görməmişdim (və görmədim də!) (Elçin). 5. Bir gün nənəm (atamın doğma anası) anamın yanına gəlib: Niyə oturmuşsan; sən şərrən azadsan, o, babıdır, get boşan, mən də südümü ona halal etməyəcəyəm dedi (Ə.Cəfərzadə). 6. Səltənət... oğluna qarşı çıxmaq məcburiyyətində qalmışdır (Səriyyəyə inanmamağa haqqımız yoxdur) (Ə.Cəfərzadə). 7. Cümləcahan məxluğuna məlumdur ki, bir Molla Nəsrəddin olub 600 il bundan əqdəm, bir də 60 il bundan qabaq (vallah lap adamın yadına təzə pul-köhnə pul əhvalatı düşür) (Anar). 8. Ey iman gətirənlər! Səbr və dua ilə (namazla) Allahdan kömək diləyin. Çünki Allah səbr edənlərdir (onların dostudur) ("Qurani-Kərim"dən).

252. Aşağıdakı nümunələrdə əlavə cümlə və əlavə sözlərə diqqət yetirin, onların nə kimi tamamlayıcı və dəqiqləşdirici məlumat verdiyini izah etməyə çalışın.

I. 1. O kəslər ki, Sənə göndərilənə (Qurana) və Səndən əvvəl göndərilənlərə (Tövrat, İncil, Zəbur və s.) iman gətirir, onlar axirətə də, şəksiz, inanırlar ("Qurani-Kərim"dən).

2. Məgər sən bilmirsən ki, göylərin və yerin səltənəti (hökmranlığı) ancaq Allaha məxsusdur və sizin Allahdan başqa bir dostunuz və yaradıcınız yoxdur?! ("Qurani-Kərim"dən).

3. Məni xatırlayın ki, mən də sizi yada salım! Mənə şükür edin, kafir olmayın (nemətlərimi danmayın!) (“Qurani-Kərim”dən).

4. Ey iman gətirənlər! Səbr və dua ilə yaxşı işlər görməkdə bir-birinizi ötməyə çalışın (bir-birinizlə yarışın) (“Qurani-Kərim”dən).

1. Əmirxan da, Əmirxan da çox sevir onu,
Bir-birinə hey can deyib, can eşidirlər.
Bayramlara, şənliklərə qoşa gedirlər
(İlki kimi şirin keçə hər eşqin sonu). (S.Vurğun)
2. Yox, sevə bilmədi o heç bir kəsi
(Sevgi oyun deyil, ürək oyuncaq)
Başına düşmədi sevda havası,
Bir də şad olmadı qəlbi doyunca. (S.Vurğun)

Cümlənin quruluşca növləri

Cümlələr quruluşca iki növ olur:

- a) Sadə cümlələr
- b) Mürəkkəb cümlələr

Cümlələrin belə bölgüsü forma cəhətdən sözlərin sadə və mürəkkəb olmasına bənzəyir. Sadə söz bir kökdən ibarət olur, sadə cümlə də bir cümlədən ibarət olur; mürəkkəb söz sözlərin bir söz daxilində birləşməsindən əmələ gəlir, mürəkkəb cümlə də cümlələrin bir cümlə daxilində birləşməsindən əmələ gəlir. Mürəkkəb söz neçə sözdən əmələ gəlsə də, bir söz, yəni bir leksik vahid olur, mürəkkəb cümlə də neçə cümlədən əmələ gəlsə də, bütövlükdə bir cümlə hesab olunur.

253. Müqayisə et:

Sadə söz	Sadə söz	Mürəkkəb söz
qara	qaş	qaraqaş
isti	ot	istiot
gün	bax	günəbaxan
dünya	görüş	dünyagörüş

254. Müqayisə et.

Sadə cümlə	Sadə cümlə	Mürəkkəb cümlə
Havalar soyuq keçir	Qar yağır	Havalar soyuq keçir və qar yağır
Yollar buz bağlayır	Gediş-gəliş çətinləşir	Yollar buz bağlayır, gediş- gəliş çətinləşir.
Biz görürük	Ölkəmiz inkişaf edir	Biz görürük ki, ölkəmiz inkişaf edir.
Ağaclar çiçək açır	Bahar gəlir	Ağaclar çiçək açır, çünki bahar gəlir.

255. Oxuyun, sadə və mürəkkəb cümlələri ayırın və ayrı-ayrı sütunlarda yazın.

Möminə Xatun türbəsi Azərbaycan milli memarlığının möhtəşəm abidəsi, Şərq memarlıq incilərindən biridir. XII əsrdə yaradılmışdır. Abidənin başında yazılmışdır: “Biz gedirik, ancaq qalır ruzigar. Biz ölürük, əsər qalır yadigar”. Qəlbində heç kəsə kin saxlama ki, öz rahatlığın əlindən alınar. (A.Bakıxanov). Ata-ananı hamıdan artıq sev və onları heç vaxt incitmə. (A.Bakıxanov) O adamlarla otur-dur ki, hamı onları yaxşı hesab edir. (A.Bakıxanov) Həkimlər müəyyən etmişlər ki, arının balı qidalı olmaqdan başqa, həm də bəzi ziyanlı mikrobları məhv edir. Bir arı bir gündə, təxminən, 7000 çiçəyə qonur. Asiya yer kürəsinin ən böyük qitəsidir. O, Avropadan, təxminən, dörd dəfə böyükdür.

Sadə cümlələr	Mürəkkəb cümlələr

Sadə cümlələr

Dərsliyinizin bu hissəsində sadə cümlələri öyrənəcəksiniz.

Bilirsiniz ki, cümlənin əsas göstəricilərindən ən əsası xəbərdir. Ona görə də cümlənin xəbərə malik olması vacibdir. Mübtədanın isə cümlədə iştirakı xəbər qədər vacib deyil. Bəzi cümlə növləri mübtədasız formalaşır. Ancaq mübtədanın

cümlədə iştirak edib-etməməsindən asılı olmayaraq, onun bildirdiyi şəxs xəbərdə öz əksini tapır. Ona görə də sadə cümlələrin bu cəhətdən növlərini izah edərkən mübtədə terminindən deyil, şəxs terminindən istifadə olunur.

Sadə cümlənin şəxsə görə növləri

Cümlədə mübtədanın iştirak edib-etməməsindən, xəbərdə ifadə olunan hərəkətin, əlamətin, hökmün aid olduğu şəxsin təsəvvür edilib-edilməməsindən asılı olaraq sadə cümlələr iki cür olur.

1. Şəxslı cümlələr.
2. Şəxssız cümlələr.

Şəxslı cümlələr

Şəxslı cümlələrin aşağıdakı növləri var.

- a) Müəyyən şəxslı cümlələr
- b) Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr
- c) Ümumi şəxslı cümlələr

Müəyyən şəxslı cümlələr

Şəxslı cümlələrin bu növünün aşağıdakı xüsusiyyətləri var:

1. Mübtədə cümlədə iştirak edir. **Məsələn:** Hava sakit və mülayim idi. Bir yarpaq da tərpnmirdi. Həmişə sirli görünən dağlar və şırıldayıb axan sular şəhərin havasına bir sərinlik verirdi (M.İbrahimov)

2. Mübtədə cümlədə iştirak etmir, ancaq cümlənin şəxsi təsəvvür edilir və cümləyə mübtədə əlavə etmək mümkün olur. **Məsələn:** Kitabı aldım və oxudum cümləsində mübtədə yoxdur; lakin aldım və oxudum xəbərləri göstərir ki, həmin xəbərlərin bildirdiyi hərəkətlər birinci şəxs tərəfindən icra edilibdir. İstəsək həmin şəxsi bildiren *mən* əvəzliyini cümləyə gətirə bilərik. **Məsələn:** Mən kitabı aldım və oxudum.

Hər iki halda cümlə müəyyən şəxslı cümlə hesab olunur. Buna əsasən, müəyyən şəxslı cümlələr iki yerə ayrılır:

a) Mübtədali müəyyən şəxslı cümlələr.

b) Mübtədasız müəyyən şəxslı cümlələr.

Müəyyən şəxslı cümlələrin mübtədaları şəxslərin üçün də tək və cəminə aid sözlərlə ifadə oluna bilər. Buna uyğun olaraq, cümlənin də xəbəri şəxs və kəmiyyətə görə dəyisir. **Məsələn:**

Mən yazıram. Biz yazırıq

Sən yazırsan Siz yazırsınız

O yazır. Onlar yazırlar.

Mübtədasız müəyyən şəxslı cümlələrin də xəbərləri eyni qaydada şəxs və kəmiyyətə görə dəyisir. **Məsələn:**

Məktub yazıram. Məktub yazırıq.

Məktub yazırsan. Məktub yazırsınız.

Məktub yazır. Məktub yazırlar.

Müəyyən şəxslı cümlələr nitqdə daha çox işlənir. Biz hər hansı bir mətni yoxlasaq, görərik ki, oradakı cümlələrin ya hamısı, ya da əksəriyyəti müəyyən şəxslı cümlələrdir.

256. Mirzə İbrahimovun “Pərvanə” romanından bu hissəni oxuyun. Baxın, oradakı cümlələrin hamısı müəyyən şəxslidir, ya yox?

Bu hissələr, bu düşüncə Nərimanı qeyri-adi bir həvəs və iradə ilə çalışmağa, səy göstərməyə sövq edirdi. Çalışdıqca da keçilən dərsləri daha tez mənimsəyir, müəllim və yoldaşlarının hörmətini qazanırdı. Bu isə, hər bir şagird kimi, Nərimanın da həvəsini soyumağa qoymurdu. Daxili şövq və həvəs insanın ürəyində yanan bir çıraqdır. Onun nə yağı qurtarır, nə də piltəsi. Gecə-gündüz işıq verir və insanın qüvvəsini, özünə inamını artırır, insanı hey irəli getməyə şövqləndirir. Nəriman seminariyaya gəldiyi gündən səyi, intizamı, çalışqanlığı və yaxşı əxlağı ilə diqqəti cəlb etmişdi.

257. Həmin mətni bir daha nəzərdən keçirin və baxın, doğrudanmı oradakı cümlələrin hamısı müəyyən şəxslı cümlələrdir?

258. Yenə həmin romandan götürülmüş başqa bir hissəni oxuyun.

Bu gün də Nəriman Səfərli müəllimin dərində müvəf-fəqiyyət qazanmışdı. Sərbəst söhbət saatı idi. Şagirdlərin şifahi və yazılı ədəbiyyatdan hansı nümunələri, hansı xalq məsəllərini, hansı bayatı və qoşmaları əzbər bildiklərini yoxlayırdı. Lövhənin qabağına çıxan uşaq həmin parçanı söyləməli və sonra da qısaca təhlil etməli idi. Nərimana qədər çıxış edən uşaqlar xalq ədəbiyyatından ancaq aşiqanə şeirlər və bayatılardan nümunələr söylədikləri halda, Nəriman yavaş addımlarla lövhənin qabağına gəlib dayandı, iri, fəhmli gözləri ilə müəllimə baxıb soruşdu:

- Müəllim, Koroğludan desəm, olar?

254. Mətnə bir də diqqət edin. Baxın orada müəyyən şəxsi olmayan cümlə varmı?

255. Mübtədası birinci, ikinci və üçüncü şəxslərin tək və cəminə aid cümlələr yazın.

Üçüncü şəxsdə mübtəda insanlara aid sözlərlə ifadə olunduğu kimi, başqa canlılara, cansız əşyalara aid olan sözlərlə də ifadə oluna bilər; buna baxmayaraq, həmin cümlələr yenə müəyyən şəxsi cümlə hesab olunur.

Məsələn:

Yanında balası yağış gölündən
Əyilib su içir bir ana ceyran. (S.Vurğun)

Vurğunu da salar yada
Düz ilqarlı bizim dağlar. (S.Vurğun)

Birinci cümlədə mübtəda *ceyran* sözü ilə, ikinci cümlədə *dağlar* sözü ilə ifadə olunmuşdur. Buna baxmayaraq, hər iki cümlə müəyyən şəxsi cümlələrdir.

256. Mübtədası olmayan bir müəyyən şəxsi cümlə yazın, sonra onun xəbərlərini şəxslər üzrə (tək və cəm) dəyişin.

Müəyyən şəxsi cümlələrin xəbərlərinin ifadə vasitələrində məhdudiyət yoxdur. Bu cümlələrin xəbərləri əsas nitq hissələrinin hamısı ilə; fəlin bütün zamanlarında, şəkillərində olan fellərlə ifadə oluna bilər. **Məsələn:**

Onlar tələbədirlər. Onlar güclüdürlər. Onlar birincilər-

dir. Yeni dünya quran bizik. (R.Rza) *Uşaqlar böyüdü, gənclər qocaldı* (S.Vurğun). *Bir də bu yerlərə gələcəkmişən* (S.Vurğun). *Deyin, gülün, övladlarım* (S.Vurğun).

I Elçi: Yox, Vaqif Qarabağdadır,
Siz ki bilirsiniz, o uzaqdadır.

Müəyyən şəxslı cümlələrin bu cəhətlərini yaxşı öyrənin və yadda saxlayın, çünki şəxslı cümlələrin o biri növlərində belə sərbəstlik yoxdur.

257. Oxuyun. Müəyyən şəxslı cümlələrin xəbərlərinin ifadə vasitələrinə fikir verin.

İnsanlar iki cür qocalır: bir qismi qocaldıqca mülayimləşir, o biri qismi acıqlı olur. Bəziləri yaşa dolduqca müdrikləşir, itmiş həyat qüvvələrinin əvəzində insani sifətləri artır, güclənir; ikincilər isə, tərsinə, həm cismən, həm də mənən yoxsullaşırlar. Yaxşı keyfiyyətləri quruyub gedir, acıqlıq və fənalıqları qalır. Birincilər mülayim, mərhəmətli, səbirli, xoşxasiyyət olur, bacardığı yerdə yaxşılıq edir, pislikdən qaçır; ikincilərin isə ürəklərində yaxşı hisslər və həvəslər ölüb gedir... (M.İbrahimov). Ey insanlar, birincilərdən olun. Ey uşaqlar, gənclər, yaxşı keyfiyyətlərinizi daima qoruyub saxlamağa çalışın.

Müəyyən şəxslı cümlələr nitqin əsasını təşkil edir. Biz bir-birimizlə, əsasən, müəyyən şəxslı cümlələr vasitəsi ilə danışıq, fikirlərimizi, əsasən, belə cümlələr vasitəsi ilə ifadə edirik. Elmi, bədii əsərlər, ümumən, hər cür yazılar, əsasən, müəyyən şəxslı cümlələrdən ibarət olur.

Mətni oxuyun: görün, orada müəyyən şəxslı cümlədən başqa, şəxsə görə başqa cümlə növü varmı?

Əqrəb. Səhrada bütün canlılar susuzluqdan əzab çəkir. Əqrəb isə susuzluğun nə demək olduğunu bilmir. O heç vaxt su içmir. O, aylarla qidasız da keçinə bilir, həm də zəifləmir, gücdən düşmür.

Əqrəblər azacıq böyüyən kimi, müstəqil həyata başlayırlar. Onlar istini xoşlasalar da, günəşin düz düşən şüalarını sevmirlər. Odur ki, gündüzlər daş altında, qayaların yarıqlarında gizlənilirlər, ya da quma girirlər. Gecələr isə cücü, hörümçək ovlamağa çıxırlar.

Əqrəb qorxulu yırtıcıdır. Asta yeriməsinə, görmə və eşitmə qabiliyyətinin zəif olmasına baxmayaraq, əqrəb çox vaxt özündən xeyli böyük düşmənlə döyüşdə qalib gəlir.

Müəyyən şəxslı cümlənin əsas xüsusiyyətlərindən biri onun xəbərinin ifadə vasitələrinin və ifadə formalarının qeyri-məhdudluğudur. Bu cümlələrin xəbərləri əsas nitq hissələrinin hamısı ilə ifadə oluna bilər.

Biz *şagirdik* (isimlə). Biz *xoşbəxtik* (sifətlə). Biz *çoxuq* (sayla). Biz *beləyik* (əvəzlıklə). Biz *oxuyuruq* (fellə). Onlar uzaqdadır.

Müəyyən şəxslı cümlənin əsas xüsusiyyətlərindən biri də onun felı xəbərinin bütün şəxslər üzrə dəyişə bilməsidir: Yazıram. Yazırsan. Yazır. Yazırıq. Yazırsınız. Yazırlar.

Cümlənin şəxsə görə başqa növlərində bu xüsusiyyət yoxdur.

258. Həyatı sevmək birləşməsini cümləyə çevirin və həmin cümlənin xəbərini şəxslər üzrə dəyişin.

259. Sən danışdırsan cümləsinin xəbərini zamanlar üzrə dəyişin.

260. Siz gəlırsınız cümləsinin xəbərini felin şəkilləri üzrə dəyişin.

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- a) Bu cümlələrdə mübtəda olur.
- b) Bu cümlələrin xəbərləri ancaq üçüncü şəxsin cəminə olur.
- c) Bu cümlələrin xəbərləri felı xəbər olur, yəni ya tək fellə, ya da ikinci tərəfi fel olan birləşmələrlə ifadə olunur. Bunlar qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin formal cəhətləridir.

ç) Bu cümlələrdə xəbərin ifadə etdiyi hərəkət qeyri-müəyyən şəxslərə aid olur.

Misallar:

Buna da bir böyük *vəzir dedilər*,

Başımı, beynimi *ovub yedilər*. (S.Vurğun)

Bu cümlələrin ikisi də qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdır. Onların heç birinin mübtədəsı yoxdur, xəbərləri üçüncü şəxsin cəmində olan fellə ifadə olunmuşdur. Onlar mənaca da qeyri-müəyyənlik bildirirlər. Bu cümlələri oxuyan və ya eşidən bilə bilməz ki, *dedilər, yedilər* fellərinin bildirdikləri hərəkətlər kimlər tərəfindən icra edilir.

261. Qeyri-müəyyən şəxslı cümləyə aid beş misal yazın.

262. Siz öz danışığınızda qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdən istifadə edirsinizmi? Bir-birinizin danışığına fikir verin, görün həmin danışıqlarda belə cümlələr işlədirmi?

263. Onu bir nəfər çağırır. Dostum qiymətli bir saat mü kafat aldı. O, ezamiyyətə göndərildi cümlələrini qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrə çevirin.

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin işlənməsinin səbəbləri var.

1. Cümlənin xəbərinin ifadə etdiyi hərəkəti icra edən, danışana məlum deyil. Danışan adam yalnız hərəkət, hadisə haqqında məlumata malikdir. Ona görə də heç bir şəxsin adını çəkə bilmir, qeyri-müəyyən şəxslı cümlə işlətməli olur.

Məsələn:

Deyirlər, soyuyacaq günəş bir zaman (S.Vurğun).

Burada *deyirlər* hərəkətini icra edən şəxslər müəllifə məlum deyil, o ancaq bu proses haqqında fikrin olduğunu bilir.

S.Vurğunun “Vaqif” pyesində Qacarla Təlxək arasında bir dialoq var; həmin dialoqda qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdən istifadə edilir.

Qacar: De görüm, məni əsir alsalar,
Qaranlıq zindana tutub salsalar,
Neylərsən?

Təlxək: Neylərəm? Neylərəm? Aman!
Keçərəm yolunda baş ilə candan.
Sizi zindanlara salsalar əgər,
İnsan boğazlaram düz otuz nəfər.

2. İş icra edən şəxs və ya şəxslər danışana, hətta dinləyənə də məlum ola bilər. Bu halda müəyyən şəxslə cümlədən də istifadə etmək olar. Ancaq məsələnin bu tərəfi danışanı maraqlandırmır, o ancaq proses haqqında məlumat vermək istəyir və qeyri-müəyyən şəxslə cümlə işlədir. **Məsələn**, “Vaqif” pyesində xanın adamları Eldarı tuturlar, Əli bəy bunu bilir. Ancaq belə deyir: Ata, həbs etdilər yazıq Eldarı!

Yaxud C.Cabbarlının “Vəfalı Səriyyə, yaxud göz yaşığında gülüş” pyesində Səriyyə Rüstəmə belə deyir.

- Ah, Rüstəm! Məni səndən ayırmaq istəyirlər. Ona görə səni içəri buraxmırlar. Məni Qurbana verirlər.

Səriyyə bilir ki, bu hərəkətləri edənlər kimlərdir. O həmin adamların adını çəkməklə fikirlərini müəyyən şəxslə cümlələrlə də ifadə edə bilərdi. Ancaq qeyri-müəyyən şəxslə cümlədə diqqət bir başa hadisəyə yönəldiyinə görə, belə cümlələr işlətmək daha münasib olur.

Mübtədasi olmayan müəyyən şəxslə cümlənin də xəbəri üçüncü şəxsin cəmindəki fellə ifadə olunan tipi var.

Məsələn:

1) Birinci yer tutanlara mükafat verdilər.

2) Heç bir şərt qoymadan səhər saat 9-da işə başladılar.

Bu cümlələrdən birincisi qeyri-müəyyən şəxslə, ikincisi isə müəyyən şəxslə cümlədir.

Bunu onların məzmunundan bilmək olur. Birincidə hərəkətin aid olduğu şəxs qeyri-müəyyəndir, yəni təsəvvür etmək olmur ki, mükafatı konkret olaraq, kim və ya kimlər veribdir. İkinci cümlədə isə bir qrup (iki, üç...) şəxs nəzərdə tutulur.

Birinci cümlədə hərəkətin bir şəxs tərəfindən də icrası nəzərdə tutula bilər; ikinci cümlədə isə bu, mümkün deyil.

264. Bu cümlələrdən hansının müəyyən şəxslə, hansının qeyri-müəyyən şəxslə olduğunu qeyd edin.

1) Pəncərənin qabağında durub başa baxırlar.

2) Son zamanlar bağlara yaxşı baxırlar.

Eyni tipli müəyyən və qeyri-müəyyən şəxslə cümlələri mətn daxilində fərqləndirmək asan olur. **Məsələn:** B.Vahab-

zadə M.Füzulidən bir misal gətirir və yazır:

Bunlara əsaslanıb bəzən Füzulinin sufi fikirlərin ifadəçisi, mistik şair kimi qələmə verirlər.

Bu qeyri-müəyyən şəxslı cümlədir. Yəqin ki, müəllif belə fikirdə olanları bilir. O fikirdə bir nəfər də ola bilər, ancaq B.Vahabzadə ümumiləşdirmə aparır və hərəkət qeyri-müəyyən şəxslərə aid edilir.

265. Qeyd edilən müəyyən şəxslı cümlələri qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrə çevirin.

Bahar gəlir. Bayram günləri başlanır. *Evlər təmizlənilir. Xalçalar günə verilir. Həyat-baca süpürülür. Yollar qaydaya salınır. Məktəbin həyatində təzə ağaclar əkilir. Pəncərələr gül-çiçəklə bəzədilir.* Uşaqlar şənlənir, atılıb-düşürlər.

Nümunə: Evlər təmizlənilir - Evləri təmizləyirlər.

Ümumi şəxslı cümlələr

Ümumi şəxslı cümlələrdə də mübtəda olmur. Bu cümlələrdən hər birinin xəbəri bir şəxsə görə formalaşır, ancaq fikir həmin şəxsə aid olmur, ümumiyyətə aid olur.

Bu cümlələrdə insanların həyatına, məişətinə, adət-ənənəsinə aid olan mənalar ifadə edilir.

Məsələn: Cücəni payızda sayarlar (atalar sözü).

Ümumi şəxslı cümlələr müəyyən hadisələrdən çıxan nəticələri bildirir, qısa şəkildə geniş mənə daşıyır, bir qədər də məcazi mənəli olur. **Məsələn,** *Cücəni payızda sayarlar* cümləsi buradakı sözlərdən fərqli mənə ifadə edir. Mənası odur ki, işin axırında onun nəticəsini bilmək olar, əvvəldən deməklə məsələ bitmir.

Ümumi şəxslı cümlələr, çox vaxt atalar sözlərindən, məsələlərdən ibarət olur. Ümumi şəxslı cümlələrin xəbərləri, birinci şəxsin tək və cəmində, ikinci şəxsin təkində, üçüncü şəxsin təkində və cəmində olur.

Məsələn: Birinci şəxs təkə aid: Ağ-ağ yudum, qara-qara sərdim (məsəl).

Birinci şəxs cəmə aid:

Başlayırıq qızmağa yay gəlməmiş,
Çirmənirik keçməyə çay gəlməmiş.

(M.Ə.Sabir)

İkinci şəxs təkə aid: Nə əkərsən, onu biçərsən (atalar sözü).

Üçüncü şəxs təkə aid: Öz gözündə tiri görmür, özge gözündə tük axtarır (atalar sözü).

Üçüncü şəxs cəmə aid: Azarlığın yanında turşu yeməzlər (atalar sözü).

266. “Atalar sözləri” kitabından ümumi şəxslə cümlələrə aid misallar seçib dəftərinizə yazın.

267. “Anlayana qul ol, anlamayana ağa olma”, “Yalançını evinə qədər qovurlar” cümlələrinin mənalərini izah edin.

268. Köçürün, ümumi şəxslə cümlələrin altından xətt çəkin.

Göy guruldayır, ildırım çaxır, elə bilirsən ki, yağış yağacaq, ancaq bir də görürsən ki, hava açıldı. Bir doğru ki yalana oxşadı, onu söyləmə (C.Cabbarlı). Gülməli sözə gülərlər (Mir Cəlal). Yaz buza, qoy günə (Məsəl). Bir də görürsən ki, açılan solur (S.Vurğun).

Keçmə namərd körpüsündən, qoy aparsın sel səni,
Yatma tülkü kölgəsində, qoy yesin aslan səni.

(Məsəl)

Ümumi şəxslə cümlələrlə mübtədasız müəyyən şəxslə cümlələr arasında oxşar cəhətlər var.

a) Hər ikisində mübtədə olmur

b) Xəbərlərin şəxsə görə ifadə vasitələri uyğun gəlir.

Müqayisə edin:

Şəxslər	Mübtədasız müəyyən şəxslə cümlələr	Ümumi şəxslə cümlələr
I şəxs - tək	Palazı yudum və sərdim	Ağ-ağ yudum, qara-qara sərdim
I şəxs - cəm	Vaxtı gəlməmiş işə başlayırıq	Başlayırıq qızmağa yay gəlməmiş
II şəxs - tək	Bir parçanı əvvəlcə ölç, sonra biç	Yüz ölç, bir biç
II şəxs - cəm	Hər şeyi yaxşı bilirsiniz	-
III şəxs - tək	Oz eyibini bilmir, mende eyib axtarır	Oz gözündə tiri görmür, özge gözündə tük axtarır
III şəxs - cəm	Hər gün cücələri sayırlar	Cücəni payızda sayarlar

Bu oxşarlığa baxmayaraq, həmin cümlə növlərini fərqləndirmək olur. Bu fərq iki cəhətdən özünü göstərir.

1) Mənalara görə.

Müəyyən şəxsi cümlələrin ifadə etdiyi fikir konkret bir hadisə ilə əlaqədar olur, onların konkret şəxsləri olur və onlara mübtəda artırmaq olur. **Məsələn**, *Bu parçanı əvvəlcə ölç, sonra biç* cümləsinə mübtəda artıraraq, onu *Sən bu parçanı əvvəlcə ölç, sonra biç* kimi işlətmək olur. Xəbəri eyni şəxsə (ikinci şəxsə) aid olan *Yüz ölç, bir biç* cümləsinə mübtəda artırısaq, o öz mahiyyətini dəyişər, ümumi şəxsi cümləliyindən çıxar.

2) Qrammatik xüsusiyyətinə görə.

Müəyyən şəxsi cümlələrin xəbərləri şəxsə, kəmiyyətə, zamana, felin şəkillərinə görə dəyişir: Yazıram. Yazırsan. Yazır. Yazırıq. Yazırsınız. Yazırlar. Yazıram. Yazmışam... Yazım. Yazmalıyam. Yazasıyam... Ümumi şəxsi cümlələrin xəbərini belə dəyişmək olmaz. Ümumi şəxsi cümlənin hər birinin xəbəri bir cə formada olur və dəyişmir. **Məsələn**, *Cücəni payızda sayarlar* cümləsinin xəbəri üçüncü şəxsin cəmində qeyri-qəti gələcək zamandır. Onun xəbərini şəxsə, kəmiyyətə, zamana görə dəyişsək, cümlə ümumi şəxsi cümləliyini itirər.

Demək, yadınızda saxlayırsınız:

a) Müəyyən şəxsi cümlənin xəbərini şəxs, kəmiyyət və s. üzrə asanlıqla dəyişmək olur.

b) Ümumi şəxsi cümlənin xəbəri bir formada sabitləşir və dəyişməz qalır.

Xəbəri üçüncü şəxsin cəmində olan ümumi şəxsi cümlələrlə qeyri-müəyyən şəxsi cümlələr bir-birinə bənzəyir. Onları ancaq mənalara görə fərqləndirmək olur.

Ümumi şəxsi cümlələrdə hər hansı bir şəxs və ya şəxslər nəzərdə tutulmur; onların xəbərlərinin hansı şəxsə aidliyindən asılı olaraq, fikri ümumiyyətə aid etmək olur və onu hər bir vəziyyətə aid etmək olur. Qeyri-müəyyən şəxsi cümlələrdə belə ümumilik olmur, burada qeyri-müəyyən olsa da, iş görənlərin reallığı təsəvvür olunur.

Müqayisə edin.

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr	Umumi şəxslı cümlələr
Deyirlər, soyuyacaq günəş bir zaman. (S.Vurğun)	Ağrımayan başa dəsmal bağlamazlar. (Atalar sözü)
Almazı sinif nümayəndəsi seçdilər	Gülməli sözə gülərlər (Mir Cəlal)

Alimlər hesablamışlar ki, canlı aləm üçün qar suyu çay sularından xeyirlidir. Qar suyunun xeyrini sübut etmək üçün belə bir təcrübə aparmışlar. Eyni yaşda, eyni çəkiddə, eyni cinsdən olan iki toyuğu götürmüşlər. Birinə həmişə qar suyu, o birinə isə adi su veriblər. Üç aydan sonra görüblər ki, qar suyu içən toyuq adi su içən toyuqdan iki dəfə çox yumurta veribdir. Həm də onun yumurtaları, nisbətən, böyük olubdur. Qar suyu ilə suvarılan xiyar tağdı da adi su ilə suvarılardan iki dəfə çox məhsul veribdir. Ancaq qar suyu həmişə tapılmaz.

Şəxssiz cümlələr

Şəxssiz cümlələrdə mübtəda olmur və xəbərdə ifadə olunan hərəkətin, halın hansı şəxsə aid olmasını da təsəvvür etmək olmur.

Şəxssiz cümlələrin xəbərləri üçüncü şəxsin təkində olur, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmir.

Məsələn: Günorta çağdı idi (M.İbrahimov). Uşağı ananın döşündəcə yuxu apardı (M.İbrahimov). Yarım saat çəkmədi, səhərin yarısı buraya cəm oldu (Y.V.Çəmənşəminli). Gecədən *bir neçə saat keçdi* (Y.V.Çəmənşəminli).

Şəxssiz cümlələrin xəbərləri həm fellərlə, həm də başqa nitq hissələri ilə ifadə olunur. **Məsələn:**

a) Fellə ifadə olunanlar: Üç-dörd ay da keçdi. Qış idi (Y.V.Çəmənşəminli). *İki il keçdi* (Y.V.Çəmənşəminli). Aradan bir az keçdi, Allah vurdu mənə bir oğlan da verdi (Y.V.Çəmənşəminli). *Gecədən xeyli keçmişdi* (S.Rəhimov).

b) Başqa nitq hissələri ilə ifadə olunanlara aid: Payız günü idi. (Y.V.Çəmənşəminli). Sabah ertə idi. (Y.V.Çəmənşəminli).

269. Köçürün. Şəxssiz cümlələrin altından xətt çəkin.

Səhərdir. Günəşin rəngi sapsarı,

Sarılıq çulqamış ağ buludları. (S.Vurğun)

Bir məsəl qalmışdır ata-baladan:

Uçarda turacdır, qaçarda ceyran(dır) (S.Vurğun)

Axşamdır, uzanır alaqaranlıq,

Qorx ki, təsvirimiz yarımçıq qalar! (S.Vurğun)

Bir az da sakitlik düşdü. Gülsüm qarı cürətləndi (Y.V.Çəmən-zəminli). Bu hadisədən indi çox-çox illər keçir (Y.V.Çəmən-zəminli). Usta, Allah, məni də istəyirmiş, ona min şükür! Bax, gör, mənim başıma nə iş gəlir (Y.V.Çəmən-zəminli). Bilmirəm, gecədir, bilmirəm, gündüzdür, qaranlıqda sürünürəm (Y.V.Çəmən-zəminli). Qarlı, tufanlı bir gün idi (Ə.Vəliyev). Məhkəmədə böyük və maraqlı bir işə baxılır (F.Şahbazi).

270. Beş şəxssiz cümlə yazın.

271. İstirahət əmri verilən kimi çoxlarını yuxu tutdu (Mir Cəlal) şəxssiz cümləsinin məzmununu, əsasən, saxlamaqla, onu müəyyən şəxslə cümləyə çevirin.

272. Aşağıdakı şeir bəndi dörd cümlədən ibarətdir. Onlardan hansılar şəxssiz cümlələrdir?

Anamızın saf südünə and olsun,

Alqışına, öyüdünə and olsun,

Zəfər adlı böyük günə and olsun,

Azadlıq bayrağını hər zaman

Azərbaycan qoruyacaq yağıdan. (R.Rza)

Şəxssiz cümlələrin xəbərləri yalnız bir şəxsə - üçüncü şəxsin təkində olur, müəyyən şəxslə cümlənin də belə forması var.

Müəyyən şəxslə cümlələr	Şəxssiz cümlələr
Var olsun şeirimiz, şairlərimiz, Hər gülə, çiçəyə təzə ad verir. (S.Vurğun)	Burada ciddi bir məsələyə baxılır.
Maraqlı insandır, burada qalır.	Xoruzların ilk banıdır, Səhərə az qalır. (M.Hüseyn)

Bu cümlə növləri onunla fərqlənir ki, şəxssiz cümlələrə, formal da olsa, mübtədə artırmaq mümkün olmur. Müəyyən şəxslə cümlələrin şəxsi təsəvvür olunur və onlara asanlıqla mübtədə əlavə etmək olur. **Məsələn:** Yox, xala, heç qorxma,

indi bahardı (S.Vurğun). *İndi bahardır* şəxssiz cümlədir; mübtədası yoxdur və ona mübtədə əlavə etmək olmaz. *Yazır və oxuyur* cümləsinə isə asanlıqla mübtədə artırmaq olur: O yazır və oxuyur.

273. Oxuyun. Şəxssiz cümlələri müəyyən şəxslə cümlələrdən fərqləndirin.

Gecədən xeyli keçmişdi. Soyuq idi. Səs gəldi. Qapı açıldı. Atam içəri girdi. O, mədəndə operatorudur, neft verən quyulara baxır. Həftənin müəyyən günlərini dənizdə, müəyyən günlərini şəhərdə evimizdə olur. O, evdə olanda mənim kefindir. Nazlını və məni götürüb gəzməyə çıxır. Bizimlə kinoya, sirkə gedir, yaxşı söhbətlər eləyir (M.İbrahimov). Onun halına ürəyimiz yandı (M.İbrahimov). Birdən bir gurultu qopdu, bir dəqiqədə ətraf sükuta qərq oldu (Y.V.Çəmənəminli). Bir az keçmədi, meydan bir-birinə dəydi (Y.V.Çəmənəminli). Təbiətdə çoxlu dağ var. Onlara dünyanın hər yerində, hətta okeanların dibində də rast gəlinir. Ancaq buz dağları da var. Həmin dağların yaşı milyon illərlə hesablanır.

Möhtərəm şairə salamlar olsun,
Bu dünya durduqca o da var olsun. (S.Vurğun)

Adlıq cümlə

Adlıq cümlələr xəbərlik şəkilçisi qəbul etməyən sözlərdən və söz birləşmələrindən ibarət olur. **Məsələn:**

Qarabağ. Şuşa qalası. Xan sarayı (S.Vurğun). *Yol. Qatar.* Minənlər vur, düşənlər vur (R.Rza).

Adlıq cümlələr əslində cümlə kimi formalaşmır, onların xəbəri olmur. Deməli, onlarda cümlənin əsas əlaməti olan predikativlik yoxdur. Ona görə də onlara şərti olaraq cümlə deyilir.

Adlıq cümlə, əsasən, yazılı nitq faktıdır. Şifahi nitqdə adlıq cümlələrdən istifadə edilmir. Yazıda mətnin quruluşu, sözlərin və söz birləşmələrinin düzülüşü onların fikir ifadə etməsinə kömək edir. Adlıq cümlələrdən ibarət mətnləri oxuyanda intonasiya sözlərin və söz birləşmələrinin cümlə məqsədi ilə işləndiyini bildirir. **Məsələn:**

Axşam üstü. Bulaq başı. Mis səhəng,
Üç gəlinin bir ağızdan gülməyi.
Kəhər atın dəli Kürü keçərək,
Baş sallayıb ağır-ağır gəlməyi. (S.Vurğun)

Bu şeir bəndi adlıq cümlələrdən ibarətdir. Bu adlıq cümlələr silsiləsi həm bir bənd şeirdir, həm gözəl bir təsvirdir.

Adlıq cümlələr daha çox dram əsərlərin remarkalarında işlənir. Səhnələrin təsviri, bir qayda olaraq, adlıq cümlələrlə verilir. Ancaq adlıq cümlələrin yanında çox vaxt adi bitkin cümlələr də işlənir. Bu cümlələr mətni tamamlayır.

Məsələn, C.Cabbarlının “Od gəlini” pyesindən.

Beşinci görüşün remarkası: Altunbayın sarayında. Solmaz və Elxan.

Altıncı görüşün remarkası: Atəşgah. Solmaz və Oddamı.

Onuncu görüşün remarkası: Axşam. Həbsxana. Elxan, Aqşın.

Bu remarkaların üçü də adlıq cümlələrdən ibarətdir.

S.Vurğunun “Vaqif” pyesindən: Şuşa qalası. Xan sarayı. Vaqifin evi. Toy məclisi, oyun. İbrahim xan, yanında da adamları gəlir. Hamı qalxıb xana baş əyir.

Bu remarkada adlıq cümlələrdən sonra bitkin cümlələr işlənmişdir.

Adlıq cümlələrdə ayrıca söz və ya söz birləşməsi ilə nəyinsə adi çəkilir, lakin o haqda heç nə deyilmir, ancaq oxucu başa düşür ki, söhbət nədən gedir.

Adlıq cümlələr, bitkin cümlələrə nisbətən, fikri qısa, az sözlə ifadə etməyə imkan verir. Burada sadalama olur, ancaq qrammatik cəhətdən cümləni tamamlamaq üçün əlavə sözlərdən istifadə edilmir.

274. S.Vurğunun “Vaqif” pyesinin yeddinci şəklinin remarkasına diqqət edin, orada adlıq cümlələrlə bitkin cümlələrin yerinə nəzər salın.

Səhər yenicə açılır. Ordugah. Uca bir təpə. Təpənin başında Qacarın çadırı. Onun ətrafında başqa çadırlar görünür. At kişnəmələri, insan səsləri eşidilir. Qacar yuxudadır. Sağ tərəfdəki çadırlardan Tamaranın kədərli şərqişi eşidilir.

Adlıq cümlələr müxtəlif qrammatik mənalarda olur.

a) Şəxs bildirir. Qabaqda Qıratın üstündə Rövşən, onun ətrafında Eyvaz və Səfər (S.Vurğun). Ay işığı, bulaq başı, göy çəmən, Bir dünyamız, bir sən özün, bir də mən (S.Vurğun).

b) Əşya bildirir. Küncdə dəmir kravat, qabaqda köhnə miz, üstündə bir-iki kitab, mizin yanında iki köhnə stul (C.Məmmədquluzadə).

c) Yer bildirir. Şuşa qalası. Cıdır düzü (S.Vurğun).

ç) Zaman bildirir. XVIII əsr. Qazax mahalı...(S.Vurğun).

275. Mətni köçürün, adlıq cümlələrin qrammatik mənalarını qeyd edin (adlıq cümlə çoxsözlüdürsə, əsas sözü nəzərə alın).

Cənubi Azərbaycan. Şimalda Araz çayı, cənubda qarlı dağlar, dumanlı təpələr. Araz çayından cənuba doğru uzanan yolun ortasında bir və iki mərtəbəli damlar görünür (M.S.Ordubadı). Təbriz şəhəri. Xalça fabrikinin qarşısı. Fabrikin ətrafında silahlı adamlar gəzişir (M.S.Ordubadı). Sadıq Sadıqovun evi. Bahalı mebellər. Ortada, üstü cürbəcür yeməklərlə dolu stol. Qapı zəngi vurulur (İ.Əfəndiyev). Sadə bir otaq. Yuxarı tərəfdə böyük kitab şkaflı. Ortada ağ örtüklü stol. Divan, radioqəbuledici, telefon (İ.Əfəndiyev).

Söz-cümlə

Mükalimə zamanı bəzi sorğulara (bəzi sual cümlələrinə) *bəli*, *xeyr*, *yox* sözləri ilə cavab verilir və bununla, deyilən fikir təsdiq və ya inkar edilir. Belə yerdə həmin sözlər fikir ifadə etmiş olur. Ona görə onlara “söz-cümlə” deyilir. **Məsələn:**

- Bahar, sən səkkizinci sinifdə oxuyursan?
- Bəli.
- Qiymətlərin əladırımı?
- Bəli.
- Zəif qiymət aldığın olubdurmu?
- Xeyr.
- Yeddinci sinifdə də iki almayıbsan?
- Yox.

Var sözü də sual cümləsinə cavab kimi işlənir. Ancaq

bəli, xeyr, yox sözlərindən fərqli olaraq, *var* sözü sual cümlələrində nəzərdə tutulan bir şeyin olmasını təsdiqləmək üçün işlədilir. Məsələn, yuxarıdakı cümlələrin heç birinin cavabında *var* sözünü işlətmək olmaz. Onu ancaq aşağıdakı hallarda işlətmək olar.

- Sənin "Azərbaycan dili" kitabın var?
- Var.
- Bəs "Azərbaycan tarixi" kitabın yoxdur?
- Var.

Bu sözlər deyilmiş fikirləri təsdiq və inkar məqamında işlənir. Mətn olmasa, mükəllimə olmasa, onların mənası anlaşılmaz. **Məsələn**, ayrılıqda desək ki, *bəli* bir şey başa düşülməz, ya ayrılıqda desək ki, *xeyr, yox* heç nə anlaşılmaz. Onlar öz-özlüyündə cümlə olsaydılar, o halda fikir ifadə edərdilər.

276. Aşağıdakı mükəllimədə *bəli, yox, xeyr, var* sözlərini bitkin cümlələrlə əvəz edin.

- Hava soyuqdur?
- Bəli.
- Üşümürsən ki?
- Yox.
- Dərslərini öyrənibsən?
- Bəli.
- Bu gün ədəbiyyat dərsləriniz var?
- Xeyr.
- Bəs Azərbaycan dili dərsləriniz var?
- Var.

Çox vaxt, *bəli, yox, xeyr, var* sözlərindən sonra onların mənasını tamamlayan bitkin cümlələr işlənir, belə olanda həmin sözlərin cümlə rolu zəifləyir, intonasiya bitkinliyi olur. **Məsələn**, S.Vurğunun "Vaqif" pyesindən olan aşağıdakı misallara diqqət edin.

- Şair, Cavad xanın adamıyıq biz,
Xoş xəbər gətirib gəlmişik sizə.
- Vaqifdən?
- Yox, Vaqif Qarabağdadır,

Siz ki bilirsiniz, o uzaqdadır.

- Bəli, uzaqdadır, həsrəti çoxdur...
- Yoxdur bu torpaqda şair sizin tək...
- Yox, yox? hüsni-kəlam Vaqifdə vardır.
- Xeyr! Mən yoldaşam uçan quşlara.

Var, yox sözləri bəzən şəkilçi ilə, bəzən də şəkilçi olmadan xəbər rolunda işlənir. Belə olanda, onlara “söz-cümlə” deyilmir. **Məsələn:**

Burda gecələrin qərib səsi var,
Könlümün incə bir kəmənçəsi var. (S.Vurğun)

Yaxşı, nə var, nə yox? Kefin necədir? (S.Vurğun)

Canım, nə cəhənnəm, nə cənnət vardır. (S.Vurğun)

İçki belə düşdü, meydanda varam! (S.Vurğun)

277. *Var, yox* sözlərini həm “söz-cümlə” kimi, həm də adi cümlələrin xəbərləri kimi işlədin.

Hər hansı bir suala cavab vermək, hər hansı bir fikri təsdiq və inkar etmək məqsədi ilə “söz-cümlə”lərdən və ya bir sözdən, iki sözdən ibarət qısa cümlələrdən istifadə etmək olur. Ancaq şagirdlərin rabitəli nitqlərinin inkişaf etdirilməsində sadə geniş cümlələrdən, çox sözlü mətnlərdən istifadə daha təsirli olur.

Ona görə müəllim çalışmalıdır ki, şagirdlər dərslərində, suallara cavab verəndə fikri tam ifadə edən geniş cümlələrdən istifadə etsinlər.

Bədii mətnləri ifadəli oxumaq, şerləri əzbərdən demək də nitqin inkişafına təsir göstərir.

278. Şeiri sinifdə ifadəli oxuyun, evdə əzbərləyin və sonrakı dərslərdən birində əzbərdən deyın.

İNSAN-QAYALAR

Bir qayaya söykənmişəm,
deyirəm, kaş
Bax beləcə daşa dönəm
yavaş-yavaş.

Taleyimi qayaların taleyinə
bağlayam mən.
Bircə insan düşüncəmi saxlayam mən.
Daş ayaqlı, daş əlli bir insan kimi
enib daşdan-daşa düşəm.
Qayaların lal dilini başa düşəm,
Onların daş qulağına bir daş atam,
Qayaların keçmişini
qayalara xatırladam.
Deyəm: bir vaxt insan oğlu
insan olub bu qayalar,
İnsanların nərəsindən
doğulub bu qayalar.
Nər igidlər düşmən üstə gedən zaman
Babalar da baş qaldırıb yer altından,
Qaya kimi
dayaq olub, yumruq olub,
ox olublar.
Qayadöşlü qəhrəmanlar
qayalıqda yox olublar,
Bu torpağın taleyində o da elə
bir gün idi.
İgidlərin yaşaması daş olmaqla mümkün idi,
Yoxsa onun qismətinə hardan düş
bu qədər daş!..
Siz ey qədim əfsanələr,
Şeirimə yağ, səsimə yağ!
Nə zamansa bu daşlarla
bir dil tapan tapılacaq.
Bu daşların, qayaların
Keçmişini oyadacaq.
Ordu-ordu qayalıqlar
İnsanlığa qayıdacaq.
Bu basılmaz nərlər-ərlər,
Bu qaya sərkərdələr
Onda məni - bir balaca daş əsgəri
qoyar, yəqin,
qoşulmağa bu cərgəyə,

Qayaların keçmişini
 qayalara yazım deyə.
 Onda Vətən sanar məni
 bir balaca vətən daşı.
 Vətən daşı olmayandan
 olmaz ölkə vətəndaşı. (M.Araz)

Müxtəsər və geniş cümlələr

Mübtədə və xəbərdən ibarət olan cümlələrə, yaxud tək-cə xəbərdən ibarət olan cümlələrə müxtəsər cümlə deyilir.

İkinci dərəcəli üzvləri olan cümlələrə geniş cümlələr deyilir.

Məsələn: *Su həyatdır. Su dirilikdir. Yer kürəsində su hər şeydən çoxdur.*

Burada üç cümlə var. Onlardan ikisi müxtəsər cümlələrdir: *Su həyatdır. Su dirilikdir.* Bu cümlələr mübtədə və xəbərdən ibarətdir:

Su - mübtədə, həyatdır - xəbər.

Su - mübtədə, dirilikdir - xəbər.

Cümlələrdən üçüncüsü geniş cümlədir. Çünki həmin cümlədə mübtədə və xəbərdən başqa, ikinci dərəcəli üzvlər də işlənmişdir.

Su - mübtədə. Çoxdur - xəbər.

Yer kürəsində - zərflük.

Hər şeydən - tamamlıq.

279. Köçürün. Müxtəsər və geniş cümlələri fərqləndirib aşağıdakı qaydada ayrı-ayrılıqda yazın.

Müxtəsər cümlələr:

Geniş cümlələr:

Gecə oldu. Çıraqlar yanırdı. Evdə bərk söhbət var idi (Y.V.Çəmənşəminli). Keçər qüssə, keçər qəm (N.Xəzri) Başladığımız dərs hələ qurtarmamışdır (S.Qənizadə). Sadıq kişi dö-zə bilmədi. Vahidin qolundan tutub silkələdi. Vahid susmuşdu. Sadıq kişinin yenə də qulağı onda idi. Ardını danışacağı-nı gözləyirdi (Mir Cəlal). Günlər gəlib keçdi. Təklük Məstani pəncəsinə alıb boğdu (S.Rəhimov).

Müxtəsər cümlələrin iki növü var

1) Mübtədə və xəbərdən ibarət olanlar: Zəng vuruldu. Dərs başlandı (S.Qənizadə). Günah mənimkidir, əfv elə, ustad! (S.Vurğun)

2) Yalnız xəbərdən ibarət müxtəsər cümlələr: Qalın, gecələyin, evimiz vardır (S.Vurğun).

280. Müxtəsər cümlələri seçin, mübtədəli müxtəsər cümlələrlə mübtədasız müxtəsər cümlələri ayrı-ayrı sütunlarda yazın.

Deyin, gülün, övladlarım (S.Vurğun). Uşaqlar böyüdü, gənclər qocaldı (S.Vurğun).

Novbahar oldu, günəş şölələnib nur saçır,

Qar ərir, sellər axır, ot göyərir səhrada. (C.Cabbarlı)

Uçur təyyarələr, üzür gəmilər,

Qatarlar sütüyüb gedir hər yana (Qabil)

Mübtədəli müxtəsər cümlələr	Mübtədasız müxtəsər cümlələr

Geniş cümlələr ikinci dərəcəli üzvlərə görə müəyyənleşir. Belə cümlələr də mübtədəli və mübtədasız ola bilər.

Məsələn:

1) Mübtədası olan geniş cümlələrə aid: Qaraxan dəhrəni götürüb bağa endi. Bağı kol-kos basmışdı. Böyürtkənlər sarmaşiq kimi, ağaclara sarınmışdı. Qaraxan əyilib bir-iki kol kəsdi (S.Rəhimov). Möhsün gecəni rahat yata bilmədi (S.Rəhimov). Axşam-səhər kənddə qoyun quzu mələşir, səsküy kəndi götürürdü (S.Rəhimov).

2) Mübtədasız geniş cümlələr:

Çobanlar dinmədilər. Dəvəçi Kərim halını dəyişmədi. Səlim nəyisə xatırlayıb ucadan güldü:

- Ə, Qəsdən, dur ayağa, o İlyas bəyə qoşulan sözləri de, çıxmaq gedək.

Qəsdən ayağa durdu. Sazı yenə köklədi, sinəsinə basdı, lakin çalmamış, üzünü onlara tutdu.

- Kim deyib, kimə deyib - bilmirəm. Ancaq yaxşı deyib, qulaq asın. (M.İbrahimov)

Ayazlı, şaxtalı bir qış axşamı
Yeddi yoldaş olub, yola düzəldik. (S.Vurğun)

Müxtəsər və geniş olmaq cümlədə sözün azlığı və çoxluğu ilə ölçülmür. Səməd Vurğunun əsərlərinin dili sadədir. Bu cümlədə beş söz var, lakin o, müxtəsər cümlədir. Dərzi öyrəndim cümləsində iki söz var, Mən kitabı oxudum cümləsində üç söz var. Buna baxmayaraq, onlar geniş cümlələr adlanır.

Birinci cümlədə söz çox olsa da, cümlə mübtədə və xəbərdən ibarətdir:

Səməd Vurğunun əsərlərinin dili - mübtədə.

Sadədir - xəbər.

Həmin cümlədə ikinci dərəcəli üzv yoxdur.

İkinci və üçüncü cümlələrdə söz az olsa da, onlarda ikinci dərəcəli üzvlər də var. Ona görə də onlar geniş cümlələrdir:

I. Dərzi - tamamlıq,
öyrəndim - xəbər.

II. Mən - mübtədə
Kitabı - tamamlıq
Oxudum - xəbər

Sadə cümlənin müxtəsər və geniş olması yalnız müəyyən şəxsi cümlələrə aid deyil. Sadə cümlənin şəxsə görə digər növləri də müxtəsər və geniş ola bilər. **Məsələn:**

Deyirlər, bu yay havalar daha isti olacaq.

Misri qılınc deyərlər buna (S.Vurğun)

Qeyd edilən cümlələr qeyri-müəyyən şəxsi cümlələrdir, onlardan birincisi müxtəsər, ikincisi geniş sadə cümlədir.

Gecədir müxtəsər şəxssiz cümlədir, *Qaranlıq gecədir* geniş cümlədir.

281. İfadəli oxuyun. Müxtəsər və geniş sadə cümlələrə diqqət edin.

Ev var ki, içinə girirsən, təmizliyi, səliqəsi, bərbəzeyi ilə səni heyran edir. Döşəməsində naxışlı xalçalar, pəncərələrində tül pərdələr, hətta keçən əsrdə az tapılan, indi isə, demək olar ki, hər evdə olan piano və rəngli tablolar da gözə dəyir. Rəngarəng kaşılarla bəzədilmiş gözəl divar sobasında daş kö-

mür və meşə odunu yanır və sənin gözünü oxşayır. Bununla belə, orada bir soyuqluq, narahatlıq duyursan. Bilmirsən, harada oturasan, ürəyin qısıılır, tez çıxıb getmək istəyirsən.

Ev də var ki, bütün bunların yüzdə biri orda yoxdur. İlk nəzərdə adama çox kasıb təsir bağışlayır. Lakin içəridə bir rahatlıq, bir hərarət duyursan, canın qızır, ruhun dincəlir və oradan çıxmaq istəmirsən.

(M.İbrahimov)

Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün
Azərbaycan dili fənni üzrə proqram
Həftədə 3 saat hesabı ilə cəmi 96 saat
VI-VII siniflərdə keçilmişlərin təkrarı (6 saat)
Sintaksis qrammatikanın bir hissəsi kimi (2 saat)
Söz birləşmələri (8 saat)

Söz birləşməsi haqqında ümumi məlumat. Söz birləşməsi anlayışı. Söz birləşməsi və söz. Söz birləşməsi və cümlə. Əsas tərəfinin ifadəsinə görə söz birləşmələrinin növləri: ismi birləşmələr, feli birləşmələr.

İsmi birləşmələr. Əsas tərəfinin adlarla (isim, sifət, say, əvəzlik, zərf, həmin birləşmədə isimləşmiş feli sifət, isim kimi çıxış edən məsdər) ifadə olunması. Təyini söz birləşmələri ismi birləşmələrin əsas növləri kimi. Təyini söz birləşmələrinin növləri: birinci növ təyini söz birləşmələri, ikinci növ təyini söz birləşmələri, üçüncü növ təyini söz birləşmələri. Təyini söz birləşmələrinin əsas xüsusiyyətləri. **Feli birləşmələr.** Onların formalaşması - əsas tərəflərinin məsdər, feli sifət və ya feli bağlama ilə ifadə olunması.

Sintaktik əlaqələr (8 saat)

Söz birləşmələrində və cümlələrdə sözlər arasında məna və qrammatik əlaqələrin olması. Qrammatik əlaqələrin konkret olaraq sintaktik əlaqələr adlanması. Sintaktik əlaqələrin növləri: tabesizlik əlaqəsi, tabelilik əlaqəsi.

Tabesizlik əlaqəsi. Tabesizlik əlaqəsinin əsas xüsusiyyəti. Bu əlaqədə olan sözlərin eyni hüquqlu olması - birinin o birinə tabe olmaması.

Tabesizlik əlaqəsində olan sözlərin və cümlələrin intonasiya və tabesizlik bağlayıcıları ilə əlaqələnməsi.

Tabelilik əlaqəsi. Tabelilik əlaqəsinin əsas xüsusiyyəti. Bu əlaqədə olan sözlərdən birinin o birinə tabe olması - birinin o birini bu və ya digər cəhətdən izah etməsi, aydınlaşdırması.

Tabelilik əlaqəsinin növləri: uzlaşma əlaqəsi, idarə əlaqəsi, yanaşma əlaqəsi.

Uzlaşma əlaqəsi. Əsas xüsusiyyəti və qrammatik göstəriciləri. Uzlaşma əlaqəsinin şəxsə və kəmiyyətə görə olması.

İdarə əlaqəsi. Əsas xüsusiyyəti, qrammatik göstəriciləri.

Yanaşma əlaqəsi. Əsas xüsusiyyəti. Xüsusi göstəricisinin olmaması. Uzlaşma və idarə əlaqələrindən fərqi. Yanaşma əlaqəsinin olduğu əsas yerlər.

CÜMLƏ (6 SAAT)

Cümlə haqqında ümumi məlumat. Cümlənin əsas nitq vahidi olması, nitqin əsasını təşkil etməsi, fikir ifadə edən vasitə olması.

Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri. Nəqli cümlə, sual cümləsi, əmr cümləsi., nida cümləsi. Cümlənin hansı məqsədlə deyilməsi və məqsədin göstəricisi kimi intonasiyanın rolu.

Nəqli cümlə. Belə cümlələrin nitqin əsasını təşkil etməsi. Nəqli cümlələrdə məqsəd. Nəqli cümlələrdə intonasiya. Məqsəd və intonasiyaya görə cümlə növlərinin hamısından çox işlənməsi.

Sual cümləsi. Sual cümləsinin mahiyyəti. Sual cümləsinin növləri. Sual əvəzlərinin köməyi ilə əmələ gələn sual cümlələri, sual ədatları ilə əmələ gələn sual

cümlələri, sual intonasiyası vasitəsi ilə əmələ gələn sual cümlələri.

Əmr cümləsi. Əmr cümləsinin qrammatik məna xüsusiyyətləri: əmr, xahiş, istək... bildirməsi. Əmr cümləsinin xəbərlərinin felin əmr şəkli ilə ifadəsi.

Əmr cümlələrinin daha çox istifadə olunduğu yerlər: rəsmi əmrlər, qərar və göstərişlər, dialoqlar və s.

Nida cümləsi. Nida cümləsinin hiss-həyəcanla deyilməsi. Nida cümləsinin istifadə olunduğu yerlər.

CÜMLƏ ÜZVLƏRİ (22 SAAT)

Cümlə üzvü haqqında ümumi məlumat. Cümlə üzvlərinin növləri: mübtəda, xəbər, tamamlıq, təyin, zərflik. Cümlənin təşkilindəki roluna görə cümlə üzvlərinin bölgüsü: baş üzvlər: mübtəda və xəbər; ikinci dərəcəli üzvlər: tamamlıq, təyin və zərflik. Baş üzvlərin cümlənin qrammatik əsası olması.

Mübtəda. Əsas xüsusiyyətləri. İsmi adlıq halında olan sözlərlə ifadəsi. Sualları. İfadə vasitələri: isimlə, isimləşmiş və ya isim xarakterli başqa söz formaları ilə, söz birləşmələri ilə.

Xəbər. Cümlədə xəbərin həlledici rolu. Xəbərin mübtəda ilə əlaqəsi, mübtədəyə tabe olması. Xəbərin şəxs və kəmiyyətə görə mübtəda ilə uzlaşması. Xəbərin üçüncü şəxsin cəmində olan mübtəda ilə kəmiyyətə görə uzlaşıb-uzlaşmaması halları. Feli və ismi xəbərlər, onların ifadə vasitələri.

Tamamlıq. Tamamlığın obyekt bildirən ikinci dərəcəli üzv olması. Vasitəli və vasitəsiz tamamlıqlar. Vasitəsiz tamamlığın ismin təsirlik halında olan söz (söz birləşməsi) ilə ifadəsi, əsasən kimi? nəyi? nə? suallarına, bəzən də haranı? sualına cavab olması. Vasitəsiz tamamlığın müəyyən və qeyri-müəyyən olması. Vasitəsiz tamamlığın təsirlik halındakı sözlə ifadəsi. Vasitəli tamamlığın yönlük, yerlik, cıxışlıq hallarla, eləcə də qoşma ilə işlənən adlıq (Əli üçün...) və qoşma ilə işlənən yiyelik halla (sənin üçün) ifadə olunması və ifadə vasitələrinə uyğun suallara cavab verməsi.

Təyin. Əsas xüsusiyyətləri - rolundan asılı olmayaraq, cümlədəki ismə aid olub onu təyin etməsi. Təyinin ifadə vasitələri və sualları. Təyinin cümlənin hər bir üzvünə aid ola bilməsi.

Zərflik. Əsas xüsusiyyətləri - qrammatik rolu. Zərfliyin məna növləri: tərzi-hərəkət zərflikləri, yer zərflikləri, zaman zərflikləri, kəmiyyət zərflikləri, səbəb zərflikləri, məqsəd zərflikləri. Zərfliyin hər bir növünün ifadə vasitələri və sualları.

Cümlə üzvlərinin quruluşca növləri: sadə cümlə üzvləri, mürəkkəb cümlə üzvləri. Sadə cümlə üzvlərinin ayrı-ayrı sözlərlə, leksik vahidlərlə; mürəkkəb cümlə üzvlərinin isə birləşmələrlə (iki və ya daha artıq sözlə) ifadə olunması.

Cümlə üzvlərinin əlavəsi. Əlavənin aid olduğu cümlə üzvündən sonra gəlməsi, əlavədən əvvəl tire işarəsinin, bəzən də vergülün qoyulması.

Cümlədə sözlərin sırası. Bu sıranın qanunauyğunluğu. Bu qanunauyğunluğun nəqli cümlələrdə daha çox gözlənməsi. Bəzən cümlədə söz sırasının pozulması.

Məntiqi vurğu (2 saat). Cümlədə ifadə olunan fikrin dəqiq çatdırılmasında məntiqi vurğunun rolu. Məntiqi vurğulu sözün çox vaxt xəbərin qarşısında işlədilməsi.

Cümlənin həmcins üzvləri (6 saat)

Həmcins üzv anlayışı. Həmcins üzvlərin eyni cümlə üzvlərindən ibarət olması.

Müxtəlif cümlə üzvlərinin bir-biri ilə həmcins ola bilməməsi. Həmcins üzvlərin eyni suala cavab verməsi, aralarında tabesizlik əlaqəsinin olması. Həmcins mübtədalar, həmcins xəbərlər, həmcins tamamlıqlar, həmcins təyinlər, həmcins zərflərliklər. Cümlənin həmcins üzvlərinin intonasiya və ya tabesizlik bağlayıcıları ilə əlaqələndirilməsi. Yazıda həmcins üzvlər arasında vergül işarəsinin qoyulması. Həmcins üzvlərdə şəkilçilərin, bəzi köməkçi vasitələrin ixtisarı.

Həmcins üzvlü cümlələr. Bu cümlələr haqqında ümumi məlumat - həmcins üzvləri olan cümləyə həmcins üzvlü cümlə deyilməsi.

QRAMMATİK CƏHƏTDƏN CÜMLƏ ÜZVLƏRİ İLƏ ƏLAQƏDAR OLMAYAN SÖZLƏR (6 saat)

Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmamaq anlayışı, bunun hansı mənada işlədilməsi. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlərin növləri: xitab, ara sözlər.

Xitab. Xitabın nitqdə rolu - müraciət bildirməsi. Müraciətin məqsədi. insana, başqa canlılara, hətta cansız əşyalara müraciət edilməsi. Xitabın ismin adlıq halındakı süzlə ifadə olunması, bu cəhətdən mübtədaya oxşaması və mübtədan fərqləndirilməsi.

Xitabın cümlədə yeri. Xitab işlənən cümlələrdə durğu işarələrindən istifadə. Xitabın quruluşca növləri.

Ara sözlər. Ara sözlərin nitqdə rolu - ifadə olunan fikrə münasibət bildirməsi. Ara sözlərin ifadə vasitələri. Ara sözlərin quruluşca və formaca növləri. Ara sözlərin cümlədə yeri. Ara sözlərdə vergülün işlədilməsi. Şifahi nitqdə ara sözlərin fasilə ilə fərqlənməsi. Ara sözlərin məna növləri: yəqinlik, güman, şübhə, təəssüf, fikrin mənbəyini, nitqin hissələri arasında əlaqə bildirenlər.

CÜMLƏLƏRİN ŞƏXSƏ GÖRƏ NÖVLƏRİ (10 saat)

Bu bölgədə «şəxs» sözünün termin məqamında olması və «mübtəda» mənasında işlədilməsi. Növündən asılı olaraq, cümlədə mübtədanın işlədilib-ışlədilməməsi, cümləyə mübtəda əlavə etməyin mümkün olub-olmaması. Bu cəhətdən cümlələrin növlərə ayrılması.

Şəxslı cümlələr. Bu cümlələrdə mübtədanın işlənməsinin və ya təsəvvür edilməsinin əsas şərt olması. Şəxslı cümlələrin növləri.

Müəyyən şəxslı cümlələr. Mübtədalı müəyyən şəxslı cümlələr. Mübtədasız müəyyən şəxslı cümlələr. Belələrində mübtədanın asanlıqla təsəvvür olunması və həmin cümlələrə mübtədanın əlavə oluna bilməsi. Müəyyən şəxslı cümlələrin nitqdə daha çox işlənməsi və ünsiyyətin əsas vasitəsi olması.

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr. Belə cümlələrdə mübtədanın olmaması. Hərəketin qeyri-müəyyən şəxs tərəfindən və qeyri-müəyyən şəxslər tərəfindən icra edilməsi. Belə cümlələrin xəbərlərinin həmişə üçüncü şəxsin cəminə uyğun

formalaşması və şəxslər üzrə dəyişə bilməməsi.

Ümumi şəxslə cümlələr. Belə cümlələrdə mübtədanın iştirak etməməsi və ifadə olunan hərəkətin ümumiyyə aid olması, bu cümlələrin ifadə etdikləri fikrin qaydaya düşən, ənənəyə çevrilən fikir kimi qəbul edilməsi. Bu cümlələrin xəbərlərinin bu və ya digər şəxsə sabitləşməsi, dəyişə bilməməsi.

Şəxssiz cümlələr. Belə cümlələrdə mübtədanın olmaması, mübtədanın cümləyə gətirilməsinin və təsəvvür edilməsinin qeyri-mümkünlüyü. Şəxssiz cümlələrin xəbərlərinin həmişə üçüncü şəxsin təkində formalaşması və elə həmin şəxsə sabit qalması, şəxslər üzrə dəyişə bilməməsi.

Müxtəsər və geniş cümlələr (2 saat)

Ancaq baş üzvlərdən və ya təkə xəbərdən ibarət olan cümləyə müxtəsər cümlə deyilməsi. İkinci dərəcəli üzvü və ya ikinci dərəcəli üzvləri olan cümləyə geniş cümlə deyilməsi. Rabitəli nitqin inkişafında sadə, geniş cümlələrdən istifadənin əhəmiyyəti.

Adlıq cümlə (2 saat)

Ayrı-ayrı sözlərin və ya söz birləşmələrinin xəbərlilik şəkilçisi, şəxs sonluğu qəbul etmədən sadalanaraq fikir ifadə etməsi. Belələrinin “adlıq cümlə” adlanması.

Adlıq cümlələrin ifadə vasitələrinin ismin adlıq halında olması. Adlıq cümlələrin mübtədə və ya xəbərin potensiyası əsasında formalaşması. Adlıq cümlələrin mətn daxilində durğu işarələri ilə, şifahi nitqdə intonasiya vasitəsi ilə fərqləndirilməsi. Adlıq cümlələrin daha çox dram əsərlərinin remarkalarında işlənməsi

«Söz-cümlə» (2 saat)

Azərbaycan dilində heç bir şəkilçidən, əlavə vasitələrdən istifadə etmədən təklikdə işlənərək, fikrin inkarı və ya təsdiqini bildirən sözlərin «söz-cümlə» adlanması: bəli, yox, xeyr, var. Belələrinin, adətən, sual cümlələrinə cavab kimi istifadə olunması. Belə sözlərin sintaksisdə «söz- cümlə» adlanması.

Rabitəli nitqin inkişafı (18 saat)

Nitqin üslubları. Publisist üslubda yığcam təsvir elementləri olan nəqli xorakterli ifadə. Əməli yazı. Zəmanət, anket, rəy.

Keçilmişlərin təkrarı (2 saat)

SİNTAKSİS4VI - VII siniflərdə keçilmişlərin
təkrarı5**SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ**15

Söz birləşmələrinin quruluşu16

Söz birləşməsi və söz17

Söz birləşməsi və cümlə17

Söz birləşməsində əsas və
asılı tərəflər18

Söz birləşmələrinin növləri19

İsmi birləşmələr19

Təyini söz birləşmələri20

Təyini söz birləşmələrinin
cümlədə rolu26

Qeyri-təyini ismi birləşmələr28

Feli birləşmələr29

Sintaktik əlaqələr31

Sintaktik əlaqələrin növləri 31

Tabesizlik əlaqəsi32

Tabelilik əlaqəsi32

Uzlaşma əlaqəsi33

İdarə əlaqəsi35

Yanaşma əlaqəsi36

CÜMLƏ40Cümlə haqqında ümumi
məlumat40Cümlənin məqsəd və
intonasiyaya görə növləri43

Nəqli cümlə44

Sual cümləsi45

Əmr cümlələri48

Nida cümləsi49

Cümlənin tərkibi51

CÜMLƏ ÜZVLƏRİ52

Cümlənin baş üzvləri53

Mübtəda54

Xəbər56

Feli və ismi xəbərlər59

Cümlənin ikinci dərəcəli
üzvləri62

Tamamlıq62

Vasitəsiz və vasitəli
tamamlıqlar63

Vasitəsiz tamamlıq64

Vasitəli tamamlıq65

Təyin67

Təyinlərin ifadə vasitələri68

Zərflik69

Zərfliyin mənə növləri69

Tərzi-hərəkət zərflikləri70

Yer zərflikləri71

Zaman zərflikləri74

Kəmiyyət zərflikləri75

Səbəb zərflikləri76

Məqsəd zərflikləri78

Cümlə üzvlərinin quruluşca
növləri79Cümlə üzvləri üzrə
sintaktik təhlil83

Cümlə üzvlərinin əlavəsi87

Cümlə üzvlərinin sırası90

Cümlə üzvlərinin sırasının
pozulması93

Məntiqi vurğu94

Cümlənin həmcins üzvləri96

Həmcins üzvlü cümlələr100

Qramatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə
əlaqədar olmayan sözlər100

Xitab101

Ara sözlər108

Cümlənin quruluşca növləri115

SADƏ CÜMLƏLƏR116Sadə cümlələrin şəxsə
görmə növləri117

Şəxslil cümlələr117

Müəyyən şəxslil cümlələr117

Qeyri-müəyyən şəxslil cümlələr121

Ümumi şəxslil cümlələr124

Şəxssiz cümlələr127

Adlıq cümlə129

“Söz-cümlə”131

Müxtəsər və geniş cümlələr135

Proqram139

Yusif Seyidov
Təhminə Əsədova

AZƏRBAYCAN DİLİ

Ümumtəhsil məktəblərinin
8-ci sinifləri üçün dərslik

Nəşriyyatın direktoru
Mətbəenin direktoru
Texniki redaktor
Kompüter dizaynı

E.A.Əliyev
S.O.Mustafayev
M.H.Xanbabayeva
G.S.Talıbova

Çapa imzalanıb: 03.06.2010. Formatı 70x100 ¹/₁₆. F.ç.v. 9.
Ş.ç.v. 11,61. Ş.r.o. 46,44. Məktəb qarnituru. Ofset kağızı.
Sayı 66000 nüsxə. Pulsuz.

“Çaşıoğlu” nəşriyyatı
“Çaşıoğlu” mətbəəsi
Bakı şəhəri, M.Müşfiq küçəsi 2E. Tel.: 447-49-71.

